

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

**BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY:
GÖRÜNƏN VƏ GÖRÜNMEYƏN TƏRƏFLƏR**

**ELMİ SESSİYANIN
MATERİALLARI**

(Bakı şəhəri, 10 iyun 2016-cı il)

BAKİ – 2016

Elmi redaktor: Afaq Xürrəmqızı

Tərtib edənlər: Aynur Qəzənfər qızı
Əli Şamil

Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il).
Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, -100 səh.

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının başa çatmasından 90 il ötsə də, qurultayla bağlı yazılarda fikir ayrılığı hələ də davam edir. Əslində bu fikir ayrılığı qurultaydan sonra yaranmamışdı. Qurultayın başlanmasından əvvəl də mövzu ətrafında mübahisələr olmuşdur. Sovet dövründə əsasən SSRİ-də yaşayan alimlər qurultayın müsbət cəhətlərini təbliğ etmişlər. Mühacirətdə olan ziyalıların böyük bir qismi qurultayla bağlı tənqidi fikirlər söyləyə bismişlər.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra mövzu yenidən aktuallaşmış, araşdırıcılar arxiv sənədlərinə dayanaraq daha dolğun fikirlər söyləməyə başlamışlar. 2016-cı il iyunun 10-da AMEA Folklor İnstitutunun keçirdiyi “Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı – 90. Görünən və görünməyən tərəflər” elmi sessiyası da fərqli baxışlar sərgiləmişdir. Kitabda elmi sessiyada söylənmiş fikirləri əhatə edən məruzə və çıxışlar toplanmışdır.

folklor.az

M 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2016

© Folklor İnstitutu, 2016

İsa Həbibbəyli
Akademik, AMEA-nın vitse-prezidenti,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN İDEALLARI İŞİĞİNDƏ

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bildiyiniz kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 18 fevral 2016-cı il tarixində Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyini keçirmək haqqında xüsusi tədbirlər planı imzalayıb. Bundan on il əvvəl isə Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı əsasında Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyi ölkəmizdə geniş şəkildə qeyd olunub. Mən düşünürəm ki, 90 illik yubiley həm də qarşıdan gələn 100 illik yubileyə mühüm bir hazırlıq rolu oynayır.

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar imzalanan Prezident Sərəncamında ilk icraçı təşkilat kimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının adı qeyd olunmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi və Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə ölkəmizdə Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 90 illiyini ən müxtəlif tədbirlərlə qeyd edir. Bu istiqamətdə artıq bir çox işlər görülmüşdür. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi ilə əlaqədar Respublikada həyata keçiriləcək tədbirlər planını təsdiq etmişdir. Həmin tədbirlər planının icra olunması istiqamətində artıq bir çox addımlar atılmışdır. İlk olaraq 21 fevral 2016-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu bir yerdə ölkə başçısının Sərəncamı və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan elmi konfrans keçirmiş, bu istiqamətdə humanitar sahədə görüləcək işlərə nəzər salınmış və qarşıda duran vəzifələr haqqında konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu-

nun ardınca Macarıstan Elmlər Akademiyası və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Bakıda – Ədəbiyyat İnstitutunda Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunan elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda Azərbaycan və macar alimlərinin məruzələri dinlənilmiş və Macarıstan tərəfinin hazırladığı Macarıstanda türkologiyanın inkişafı tarixini əks etdirən böyük sərgi təşkil olunmuşdur. Bundan başqa, biz Ədəbiyyat İnstitutunda Türk dünyasının böyük oğlu, görkəmli qazax yazıçısı Oljas Süleymanovun 80 illik yubileyini qeyd etdik və ona Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru elmi adını verdik. Bu da Türkoloji Qurultayın idealları işığında həyata keçirilən əhəmiyyətli tədbirlərdən biridir. Görkəmli Azərbaycan dilçisi Tofiq Hacıyevin 80 illik yubileyi də I Türkoloji Qurultayın idealları, ənənələri, müasir vəzifələrinin işığında həyata keçirilən əhəmiyyətli tədbirlərdən biri olmuşdur. Eyni zamanda, bu il aprel ayının 25-də Tatarıstanda keçirilən Türkoloji Konfransda müxtəlif xalqların nümayəndələrinin Birinci Türkoloji Qurultaya həsr edilmiş məruzələri dinlənilmişdir. Onun ardınca may ayında Qazaxıstanda Türk Elmlər Akademiyasında keçirilən Humanitar Forumda Birinci Türkoloji Qurultaya aid xüsusi bölmə təşkil olunmuşdur. Həmin bölmədə özbək, qazax, türkmən alimləri, Amerika Birləşmiş Ştatlarından və Cənubi Koreyadan gələn alimlər məruzələrlə çıxış etmişlər. Bu tədbirlərin fonunda Birinci Türkoloji Qurultayın beynəlxalq miqyasda əhəmiyyəti və əzəməti bir daha göründü. Yeri gəlmişkən deyim ki, Qazaxıstanda keçirilən Birinci Beynəlxalq Humanitar Forumda Azərbaycan 7 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti ilə təmsil olunurdu və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, Akademiyanın müxbir üzvü Möhsün Nağısoylu da həmin forumda əsas məruzəçilər sırasında idi.

Böyük ənənəsi olan “Türkologiya” jurnalının nəşrinin yenedən və yeni formatda davam etdirilməsi də Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə sanballı elmi töhfədir. Akademik Kamal Abdullayevin elmi redaktorluğu ilə Azərbaycan Milli Elmlər Aka-

demiyası Rəyasət Heyətinin orqanı kimi beynəlxalq səviyyəli redaksiya heyəti ilə fəaliyyətini davam etdirən “Türkologiya” jurnalının yeni formatda ilk sayındakı Birinci Türkoloji Qurultaya həsr edilmiş məqalələr aktuallığı, elmi-nəzəri əhəmiyyəti və yeniliyi ilə türkoloji elmə qiymətli əlavələrdir.

Alimlərimizin mətbuatda Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı bir çox məqalələri çap olunub. Bununla belə, qeyd etmək istəyirəm ki, biz elm adamlarından daha çox məqalələr gözləyirik. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Humanitar Elmlər və İctimai Elmlər bölmələrini əhatə edən elmi-tədqiqat institutlarının hamısında bu məsələ ilə məşğul olan, araşdırmalar aparan tədqiqatçılar vardır. Hesab edirəm ki, alimlərimiz bu sahədə səylərini artırmalıdırlar.

Qazaxıstanda keçirilən Birinci Humanitar Forumda Türk Dünyası Elmlər Akademiyaları Assosiyasının da yığınağı keçirildi və həmin yığınaqda Türk dünyasının müxtəlif regionlarında Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi müəyyənləşdirildi. Beləliklə, sentyabr-oktyabr aylarında Türkiyənin Qazi Universitetində Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş böyük bir konfransın keçiriləcəyi nəzərdə tutuldu. Həmçinin, Türkiyə Elmlər Akademiyası oktyabr ayında Türkoloji Konfrans keçirəcək və həmin konfransın ayrıca bir bölməsi Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunacaqdır. Bundan başqa, Ərdahan Universiteti ilə Qafqaz Universitetlər Birliyinin “Qafqaz, Orta Asiya və Sibir türkləri” mövzusunda 26-30 iyun tarixlərində keçirəcəyi beynəlxalq konfransda Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş məruzələrin də dinlənməsi nəzərdə tutulur. Oktyabr ayında Qırğızıstanda I Türkoloji Qurultayla bağlı konfransın keçirilməsi planlaşdırılır. Bir neçə gün sonra Türkmənistanda keçiriləcək beynəlxalq konfransda Birinci Türkoloji Qurultaydan geniş söhbət açılacaqdır. Beləliklə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Türk dünyasında və dünyada Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyi ilə əlaqədar Prezident İl-

ham Əliyevin Sərəncamından irəli gələn tədbirləri həm koordinasiya edir, həm də uğurla yerinə yetirir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında gəldiyimiz qərar bundan ibarətdir ki, Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş yekun beynəlxalq elmi konfrans 2016-cı ilin noyabr ayında keçiriləcək. Oktyabr ayında Akademiyada, Ədəbiyyat İnstitutunda beynəlxalq mühacirət ədəbiyyatı konfransı keçiriləcəkdir. Həmin konfrans da dərin mənası ilə Birinci Türkoloji Qurultayla səsleşən məsələləri özündə ehtiva edəcəkdir. Sentyabr ayında Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbiyyat məsələləri müzakirə olunacaqdır. Eyni zamanda Şərqsünaslıq İnstitutunda da Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı elmi konfrans keçiriləcəkdir. Fəlsəfə İnstitutu da bu mövzuda tədbir keçirməyi planlaşdırır. Bizim başqa institutlarımızda da belə təşəbbüslər vardır. İlk tədbirlərdən birini də bu ilin fevral ayında Memarlıq və İncəsənət İnstitutu keçirdi. Mən hesab edirəm ki, biz bu tədbirləri regionlarda da keçirməliyik. Düşünürəm ki, Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən görkəmli şəxsiyyətlərdən bir neçəsinin doğulduğu bölgələrdə də bu tədbirləri keçirmək çox əhəmiyyətli olar. Məsələn, Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə bir yerdə Salyan şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş Əli bəy Hüseynzadənin xatirəsinə həsr olunmuş tədbir keçirmək nəzərdə tutulur. Şəmkir şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın əsas təşkilatçılarından biri olan professor Vəli Xulufliyə həsr olunmuş tədbirin keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Suraxanıda Fərhad Ağazadəyə həsr olunmuş tədbir keçirməyi də nəzərdə tuturuq. Bu barədə təkcə Akademiya rəhbərliyi yox, aid institutlar da düşünməlidirlər.

Birinci Türkoloji Qurultayda rəsmi olaraq 131 nəfər iştirak edib, Qurultayda təxminən 20-dən çox ölkə təmsil olunub. Mən Qazaxıstanda keçirilən Humanitar Forumda Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən 131 nəfərin adını ölkələr üzrə oxudum.

Deyim ki, hər kəs öz ölkəsindən Qurultayda kimlərin təmsil olunduğunu öyrənmək istəyirdi. Mən baxdım ki, Türk dünyasında Birinci Türkoloji Qurultay haqqında geniş məlumata ehtiyac vardır. Odur ki, biz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinin keçirilməsi haqqında Sərəncamından irəli gələn vəzifələrini işığında sanballı elmi məqalələr və kitablar yazıb, Türk dünyasını, onun görkəmli alimlərini dünyada tanıtmalıyıq. Ümid edirəm ki, bu gün burada aparılan söhbətlər və nəzərə çatdırılan vəzifələr Humanitar Elmlər və İctimai Elmlər bölmələrinin alimlərini bu istiqamətdə işi canlandırmaq baxımından əlavə tədbirlər həyata keçirməyə səfərbər edəcəkdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın əsas məsələlərindən biri latın əlifbasına keçmək məsələsi olmuşdur. Əslində Birinci Türkoloji Qurultayın əlifba islahatlarının aparılması ilə bağlı çağırılması düşünülmüşdü. Sonra bura terminologiya, orfoqrafiya, dilçiliyin digər məsələləri, eyni zamanda ədəbiyyat, folklor, tarix, etnoqrafiya kimi məsələlər də əlavə olunmuşdu. Beləliklə, Birinci Tür-

koloji Qurultayda türkologiyaya geniş miqyasda, elmlərin kompleksində baxılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, türkologiya dedikdə çox vaxtı yalnız dilçilik məsələləri başa düşülür. Belə təsəvvür olunur ki, türkologiya ancaq dilçilik məsələlərini əhatə edir. Əlbəttə, dil faktoru burada əsasdır, birincidir, təməldir. Amma ədəbiyyat, folklor, etnoqrafiya, incəsənət və tarix də türkologiya məsələsidir və hesab edirəm ki, bugünkü müstəqillik şəraitində məhz türkologiyaya bu baxımdan yanaşmaq zəruridir. Müasir baxımdan yanaşdıqda azərbaycanşünaslıq özü də türkologiyanın aparıcı bir qolu, ana xəttidir. Azərbaycanı öyrənən elmin bütün istiqamətləri – tarix, etnoqrafiya, dilçilik, folklor, ədəbiyyat və başqa sahələr bir yerdə həm də türkoloji elmlər sistemi deməkdir. Birinci Türkoloji Qurultaydan çıxan digər ibrətamiz nəticə ondan ibarətdir ki, bu qurultay türk xalqları arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın zəruriliyini meydana qoyub. Bu gün müstəqillik şəraitində türk xalqları ilə, dünya türkoloji mühiti ilə Azərbaycanın dövlət səviyyəsində də, Akademiya və universitetlər səviyyəsində də sıx əlaqələri vardır. Amma hesab edirəm ki, bu əlaqələr daha ardıcıl və sistemli olmalıdır. Bu istiqamətdə çalışmağa, Birinci Türkoloji Qurultaydan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməyə çox böyük ehtiyac vardır. Hələ ki, türk xalqları içərisində latın qrafikasına Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan keçməyə nail olmuşdur. Belə bir şəraitdə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyini keçirməyimizin bir məqsədi həm də latın qrafikasına keçidin əhəmiyyətini, zəruriliyini, elmi əsaslarını təbliğ etməkdən ibarət olmalıdır. Eyni zamanda, Birinci Türkoloji Qurultayda məruzələrlə çıxış etmiş, sonra isə repressiyaya məruz qalmış, ömrü sürgündə, həbsxanada keçmiş görkəmli şəxsiyyətlərin hər biri haqqında tədqiqatlar aparmalı, onların xatirəsini ölkəmizdə əbədiləşdirməyə çalışmalıyıq.

Bu gün Folklor İnstitutunun keçirdiyi beynəlxalq elmi konfrans bizə imkan verir ki, bu zəmində görülən işləri qiymətləndirək, həm də qarşıda duran vəzifələrin icrası istiqamətində işləri-

mizi daha səmərəli  kild  quraq. Konfransda daha çox folklor v   d biyyat istiqamətində olan məruzələrin dinlənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu, Birinci Türkoloji Qurultayın ana xətlərindən biri idi. Bu istiqamətdəki inkişafın mühüm nəticələrini öyrənmək, qarşıda duran vəzifələri müəyyən etmək Birinci Türkoloji Qurultayın  aęırılıqlarının həyata keçirilməsi deməkdir. Mən Folklor İstitutunun keçirdiyi bu tədbiri yüksək qiymətləndirirəm v  aliml rimiz  daha ciddi elmi nailiyyətlər arzulayıram.

10 iyun 2016-cı il

*Muxtar Kazımoğlu – İmanov
AMEA-nın müxbir üzvü,
AMEA Folklor İnstitutunun direktoru*

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN GÖRÜNMEYƏN TƏRƏFLƏRİ

Hörmətli İsa müəllim, hörmətli tədbir iştirakçıları, əziz dostlar!

Bu gün 90 illiyini qeyd etdiyimiz I Türkoloji Qurultayın görünən və görünməyən tərəfləri var. Bu qurultayın görünən tərəflərindən biri ondan ibarətdir ki, bu tarixi qurultayda Fuad Köp-rülü, Bəkir Çobanzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Hənəfi Zeynallı, Əhməd Baytursun, Qalimcan Şərəf ... kimi görkəmli türkoloqlar çıxış ediblər. Bu çıxışların bir çoxunun mətni olduğu kimi əlimizə gəlib çatıb. O çıxışlarda elə fikirlər irəli sürülür ki, o fikirlər indinin özündə də son dərəcə qiymətli və aktualdır. Qurultayın görünməyən tərəfləri də çoxdur. Görünməyən tərəflərindən biri o vaxtkı siyasi rejimin gizli niyyətləri ilə bağlıdır, pərdə arxasında nəzərdə tutulan planlarla əlaqədardır. Və belə gizli planların ən bariz göstəricilərindən biri Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı bəzi faktların ört-basdır edilməsidir. Məsələn, Birinci Türkoloji Qurultaya Türkiyədən gələn nümayəndələr arasında Əli bəy Hüseynzadə də olub. Əli bəy Hüseynzadənin Qurultaydakı məruzəsindən cəmi yarım səhifəlik bir mətn qeydə alınıb. Əli bəy Hüseynzadənin məruzəsinin bütöv mətni başqa mənbələrdən əldə edilib. Belə faktlar hədsiz dərəcədə çox sadalana bilər. Amma ən dəhşətli odur ki, Qurultay bütövlükdə siyasi rejim tərəfindən düşünülmüş, ssenariləşdirilmiş Şekspirvari bir faciə səhnəsinə bənzəyib. Yəni Qurultayda baş verən olaylar, irəli sürülən fikirlər 1937-ci ildə baş verəcək dəhşətli hadisələrin, qanlı repressiyanın əsas istinad nöqtələrindən biri olub. Azərbaycandan həmin Qurultayda on yeddi nəfər nümayəndə

iştirak edib. O nümayəndələrdən, səhv etmirəmsə, bir nəfərdən – Qurultayın bir çox iclasına sədrlik eləmiş Səmədağa Ağamalıoğlundan başqa yerdə qalan bütün nümayəndələr 1937-ci il repressiyasının qurbanı olublar. Səmədağa Ağamalıoğlu 1930-cu ildə dünyasını dəyişib və belə demək mümkünsə, canını repressiya təqiblərindən bu yolla qurtara bilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamında Qurultayın tarixi əhəmiyyəti qeyd olunarkən belə bir məsələ xüsusi vurğulanır: “Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş diqqətəlayiq hadisələrdəndir. Qurultayda əsaslı müzakirə obyektinə çevrilmiş problemlərlə bağlı böyük perspektiv əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri işlənib hazırlanmışdır”. Qurultayın tarixi materialları göstərir ki, Qurultayda keçirilən on yeddi iclasın ondan çoxu dil məsələlərinə həsr olunub. Niyə? Ona görə ki, türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının əsasını təşkil edən amillərdən biri, bəlkə də, birincisi dil faktıdır. Biz – türkləri birləşdirən, bizim genetik baxımdan qohumluğumuzu sübut edən və bizi bir-birimizə cazibə qüvvəsi kimi çəkən ilk növbədə dildir. Dil problemi Qurultayda müxtəlif aspektlərdən müzakirəyə cəlb olunub. Məsələn, türk dillərinin yarandığı ana məkan problemi, türk dillərinin qohumluğunun sistematik araşdırılması, türk dillərində ədəbi dil məsələsi və s. Qurultayda diqqət mərkəzində olub. Diqqət etsəniz, görürsünüz ki, dil məsələsi Qurultayda yazı məsələsi ilə bir yerdə müzakirə edilib. Yazı məsələsi isə, təbii ki, ilk növbədə əlifba, orfoqrafiya, imla, tədris məsələləri ilə bağlıdır. Yəni demək olar ki, bu Qurultayın baş mövzusu dil və dillə bağlı məsələlərdir.

Qurultayın ən mübahisəli məsələsi əlifba məsələsidir. Mən bu mübahisənin bir neçə faktını desəm, mənə elə gəlir ki, mən-zərə göz önündə az-çox aydın canlanır. Səmədağa Ağamalıoğlu bir ictimai və siyasi xadim kimi latın qrafikalı əlifbaya keçmək

ideyasını irəli sürən əsas nümayəndələrdən biri idi. Amma Tatarıstandan və Qazaxıstandan gələn türkoloqlar – Qalimcan Şərəf və Əhməd Baytursun çox kəskin şəkildə bu ideyaya qarşı çıxırdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, latın qrafikasına keçmək olmaz. Tutduqları belə bir mövqeyə görə Şərəf və Baytursunu mühafizəkarlıqda qınamaq olarmı? Xeyr! Aydın təsəvvür yarasın deyə Baytursunun bir fikrini xatırladım. O, Azərbaycan və Anadolu türklərində yazılı ədəbiyyatın təsiri ilə ərəb, fars sözlərinin ədəbi dili hədsiz dərəcədə korlamasından danışıb narazılıq edir və qeyd edir ki, düzdür, biz qaxaxlar, qırğızlar ədəbi dilə çox da əhəmiyyət verməmişik, yazı dilimiz sizinlə müqayisədə gec formalaşmış, amma sizin ədəbi diliniz xalq danışığı dilindən xeyli fərqlidir. Əgər siz bir sırayı azərbaycanlı ilə yazdığınız dildə danışsanız, o sizi başa düşməz. Bu, o deməkdir ki, siz türk dilindən xeyli dərəcədə uzaqlaşmışsınız. Belə bir mövqe tutan adamı – Əhməd Baytursunu mühafizəkarlıqda ittiham etmək çox çətindir. Amma o, həmçinin Qalimcan Şərəf, təkrar xatırlatmaq istəyirəm ki, latın qrafikasına keçmək məsələsinə qarşı kəskin

etiraz eləyib. Hətta Qalimcan Şərəf Ağamalioğlunu ittiham edərək deyirdi ki, siz latın əlifbası məsələsində kəndlilərin mənafe-yini nəzərə almamısınız. Türk toplumunun doxsan faizi kəndlilərdən ibarətdirsə, onların mənafeyi hökmən nəzərə alınmalıdır.

Qalimcan Şərəf bir misal çəkərək deyir ki, yaponlar doxsan milyon funt sterlinq civarında pul xərclədilər və əlifba islahatına başlayıb əlifbanı dəyişmək istədilər. Çünki onların da, bildiyiniz kimi, yazısı, əlifba sistemi çox qəlizdir. Amma o boyda xərci çəkmələrinə baxmayaraq, yaponlar 1914-cü ildə rəsmi şəkildə latın qrafikasına keçməkdən imtina elədilər.

Bütün bunları deməklə mən heç də latın qrafikasına keçməyin zəruriliyini inkar etmək fikrində deyiləm. Sadəcə olaraq onu demək istəyirəm ki, bu gün bizim əksəriyyətimiz ərəb qrafikası ilə yazılan zəngin mədəni irsimizdən uzaq düşmüşük. Gəlin etiraf edək ki, nəinki sırası adamlar, hətta adlı-sanlı alimlər belə ərəb əlifbası ilə yazılmış əsərləri oxuya bilmirlər. Deməli, biz hökmən orta məktəblərdə, ali məktəblərdə ərəb əlifbasının tədrisi ilə, onun yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ilə məşğul olmalıyıq. Bax Birinci Türkoloji Qurultay bizə bu cür fikirlər aşılayır, bizi düşünməyə-daşınmağa vadar edir.

Qurultayda folklor məsələləri birbaşa qoyulmayıb. Amma siz baxın görün, folklor məsələləri hansı məsələlərin içərisində müzakirə olunub: etnoqrafiya məsələlərinin, şifahi ənənədən gələn xalq mədəniyyəti məsələlərinin. Qurultayda etnoqrafiyadan danışan türkoloqlar çox böyük təkidlə deyirlər ki, türk paytaxtlarının birində bir etnoqrafiya muzeyi yaradılsın. Bütün türk cümhuriyyətlərindən nə qədər səciyyəvi etnoqrafik material varsa, həmin muzeyə cəlb olunsun. Eyni zamanda təklif edirlər ki, gəlin ayrı-ayrı türk cümhuriyyətlərindən araşdırmaçılar cəlb eləyək, onlar bir yerdə ayrı-ayrı bölgələrə gedib Mahmud Kaşğarisayaq etnoqrafik materialları, xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplansınlar. Ayrı-ayrı türk respublikalarının bir yerdə ekspedi-

siyalar təşkil etməsi və ümumtürk folkloruna aid materiallar toplaması bu gün də son dərəcə aktual olaraq qalmaqdadır.

Qurultayda ədəbi dildən danışılan yerdə ən çox istinad olunan nöqtələrdən biri xalq ədəbiyyatındakı dildir, xalq danışığı dilidir. Qurultay nümayəndələri belə hesab edirlər ki, el ədəbiyyatından lazımi şəkildə yararlanıb biz dilimizi yad təsirlərdən qoruya bilərik. Dilimizi yad təsirlərdən qorumaq bu gün də aktual deyilmi? Əlbəttə, aktualdır.

Mən İsa müəllimin sözüə qüvvət verib deyirəm ki, biz araşdırmaçıların öhdəsinə Türkoloji Qurultayla bağlı çoxlu məsələləri həll etmək düşür. Məsələn, ölkə başçısının Sərəncamı işığında Qurultayla bağlı sənədləri araşdırmağa, arxivlərə getməyə çox böyük ehtiyac var. Bizim bu tədbirdə professor Cəlal Qasimov da iştirak edir. O, zəngin arxiv materiallarına əsaslanan dəyərli kitabların müəllifidir və bugünkü Sessiyamızda da onun maraqlı məruzəsi var. Amma tək Cəlal Qasimovla bütün bu sənədləri ərsəyə gətirmək, sənədlərin hamısını əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bəlkə də bu sənədlərə doğru bir hərəkətə ehtiyac vardır. Lazımi sənədlər ortada olsa, Qurultay nümayəndələrinin həyatı ilə bağlı bir çox qaranlıq nöqtələri də aydınlaşdırmış olarıq.

Mən sessiyanın bütün iştirakçılara öz minnətdarlığımı bildirirəm və məruzəçilərə uğurlar arzulayıram.

Afaq Xürrəmqızı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
afaqramazanova@yahoo.com

TÜRKOLOJİ QURULTAYDA QEYRİ-TÜRK XALQLARININ İŞTİRAKI VƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Biz bu yazıda qeyri-türk xalqlarının Birinci Türkoloji qurultayın işində iştirakı və onların əlifba məsələlərinə toxunmaq istəyirik. Bildiyimiz kimi, bu qurultayın işi ağırlıqlı olaraq türk xalqlarına, onların tarixi, etnoqrafisi, mədəniyyəti və ən əsası əlifba və orfoqrafisinə həsr olunsa da, deleqat və qonaqları da qabaqcıl türk ziyalıları və türkoloqlar olsa da, qurultayın işində digər millətlərin nümayəndələri də iştirak edirdi.

1. 26 fevral-6 mart 1926-cı il tarixində keçirilmiş Birinci Türkoloji qurultayın stenoqramının çap variantı əsasında qurultayda rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçmiş nümayəndə və qonaqların arasında neçə qeyri-türk millətin nümayəndəsi olduğunu söyləyə bilərik. Amma təbii ki, bu stenoqramın da qurultayın işini tam əks etdirmədiyini də bilirik. Cəfər Cabbarlı, Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid qurultayda iştirak etsə də, onların adı istər rusca, istərsə də azərbaycanca çap olunmuş stenoqrafik hesabatla düşməmişdir. Qurultayda qeydiyyatdan keçməyən nümayəndələr haqqında Azərbaycan Dövlət Arxivinin direktor müavini Sima Babayeva da məlumat vermişdir ([www/ourbaku.com](http://www.ourbaku.com)).

2006-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyi münasibətilə prof. K.V.Nərimanoğlunun tərcümə etdirərək nəşr etdirdiyi stenoqram, 2011-ci ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən rus dilində, yəni orijinalda çap olunmuş stenoqrama əlavə olunmuş siyahıya 131 deleqat və qonağın adı daxil edilmişdir. Bu siyahının bizə verdiyi statistik məlumatlara əsasən qurultayın işində

Kazan tatarı – 14, Özbək – 8, Azərbaycan türkü – 19, Krım tatarı – 6, Dağıstan türkü – 2, Karaçay-3, Qazax-5, Yakut-3,

Başqırd-7, Türkmən-5, Qırğız-2, Noqay-1, Osmanlı türkü-4, Qumuq-1, Balkar-1, Çuvaş -2, Xakas-1, Uyğur – 1, İran türkü-1, Oyrot – 1, Meşşeryak-1, Teptyar – 1, Abxaz-1, Erməni-1, Rus-19, Yəhudi-2, Alman-3, Macar-1, Kalmık-1, Osetin-2, Eston-1, Ukraynalı-1, Kürd-1, Votyak-1, Çeçen-1, Adıgey -2, İnquş -1, Dağıstanlı-1, Avar-1 iştirak etdiyini öyrənə bilərik.

Qeyri-türk millətlərinin nümayəndələri qurultayın işində yaxından iştirak edir, yaradılan komissiyaların işinə cəlb olunurdular. Məsələn, kalmık Kosiyev, Menzel, Radebold (alman), Messaroş (macar), X.Oşayev (çeçen), Zifelt-Simumyaqin (eston), M.Pavloviç (yəhudi), Z.Malsatov (inquş) qurultayın işində və müzakirələrində fəal olmuşlar.

Bu qurultaya onların dəvəti hansı məqsədi daşıyırdı, bu qurultay onlara nə verdi?

Hələ çar zamanından başlayan ruslaşdırma siyasətinin (Birinci Türkoloji qurultaydakı çıxışında Zaqaqaziya hökuməti adından təbrik üçün söz Hüseynova verildə o sözünə belə başlayır – heç kəsə sirr deyil ki, qəddar çarizm təkçə Rusiya fəhlə və kəndlilərinə deyil, başqa xalqlara da zülm edirdi. Bu zülm başqa millətlərdən olanlar adlandırılanlara (inorodets) qarşı xüsusilə ağır idi. Bu siyasət ondan ibarət idi ki, çar hökuməti nə az, nə çox, bütün özgə millətdən olanları məhv etmək, onları ruslara çevirmək istəyirdi – Hüseynovun bu sözləri acı bir kinayə kimi səslənir) tərkib hissəsi, növbəti mərhələsi və davamı kimi, 20-ci yüzilin 20-ci illərində Sovet İmperiyasında imperiyaya daxil olan xalqların əlifbalarının latınlaşdırılma siyasəti həyata keçirilməyə başladı. “Marksın və Engelsin əlifbasına keçid” şüarı altında həyata keçirilən bu proses ilk olaraq ərəb və monqol qrafikalı dillərə toxundu. İlk illərdə latınlaşdırma pərakəndə, bir növ kəşfiyyat xarakteri daşıyan bir proses oldu. Hərəkəta 1920-ci ildə - Şimali Qafqazdan (İnquşetiya, osetiya və kabarda) və Azərbaycandan başladılar.

3 iyul 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının iclasında qərara alınır ki, “Rusiyaya yeni müsəlman əlifbasının

yaradılması üçün material toplanması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilsin". Həmin ilin 11 noyabrında isə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının qərarı ilə yeni türk əlifba komissiyası yaradılır. Komissiyaya S.M.Qənizadə, Həmid Şahtaxtinski, Tomaşevski, Hüseyn Cavid daxil edilir. BDU-nun professoru Pan-teyemon Juze-Bandali İbn Salib Jauzi komissiyanın sədri seçilir.

1921-ci ildə Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Dadaş Bünyadzadənin başçılığı ilə Əlifba Komitəsi yaradılmışdır. 1922-ci ildə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi xüsusi komissiya geniş müzakirələrdən sonra latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini hazırladı. 1922-ci ildə latın qrafikalı ilk yeni türk əlifbası işıq üzü görür (C.Axundzadə, F.Ağzadə, M.Məmmədzadə). 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası 1924-cü ildən başlayaraq, ərəb əlifbası ilə bərabər, yeni əlifbanı rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında dekret imzaladı.

Eyni proses pərakəndə şəkildə Rusiyada da baş verirdi. Hətta bu prosesin Rusiyanın müəyyən əyalətlərində necə getdiyini izləmək üçün F.Ağzadənin 1928-ci ildə verdiyi məlumat görə, 1924-cü ildə Azərbaycanın Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlunun başçılığı ilə nümayəndə heyəti yaradılır. Bu heyət qısa müddətdə Orenburqa, Ufaya, Simferopola və Kazana səfərlər edir. Burada yeni əlifba tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirilir.

1924-cü ildə Rusiya EA Antropologiya və Etnoqrafiya muzeyinin Radlov dərnişində və Leninqrad Dövlət Universitetinin neofiloloji cəmiyyətində yeni latın əlifbasının layihələrinin geniş müzakirəsi keçirilmişdir. Latınlaşdırma prosesinin həyata keçirilməsi perspektivlərinin araşdırılması üçün L.Şerbanın başçılığı ilə komissiya yaradılmışdır. 1925-ci ildə Şimali Qafqaz dağlı xalqlarının maarifləndirilməsi konqresində inquşların, kabardaların, qaraçayların, adıgeylərin, çeçenlərin əlifbalarının latınlaşdırılması qərara alınmışdır.

Belə bir şəraitdə artıq latinləşdirilma prosesinin yerlərdə rahat həyata keçirəcəklərini gören mərkəzi hökumət daha konstruktiv addmların atılması üçün Bakıda Birinci Türkoloji qurultay çağırmağı qərara alır.

Fərhad Ağazadənin arxivində qorunan məlumata görə, 1924-cü ildə bu gün işiğına yığışdığımız qurultayın keçirilməsi məsələsi Azərbaycanda, daha sonra elə həmin il Ümumittifaq Şərqsünaslar Cəmiyyətinin iclasında qaldırılır (Kəşramanlı E., 2012:24-29). 1925-ci il 15 sentyabr yığıncağında Moskvada qurultayın 1925-ci ilin dekabrında Ümumrusiya Şərqsünaslar Cəmiyyətinin və Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə Bakıda keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Qurultayın işini təşkil etmək üçün yaradılan komissiyanın 6 fevral iclasında artıq qurultayda işləyəcək orfoqrafiya, terminologiya, təhsil və s. komissiyaların tərkibi müəyyənləşdirildi. Qurultaydan öncə elə həmin ay Azərbaycan müəllimlərinin qurultay qabağı konfransı keçirildi.

Qurultayda 17 iclas keçirildi, əlifba məsələləri 3 iclasda – 10, 11, 12-ci iclaslarda müzakirə olundu.

Nəhayət, uzun sürən müzakirələrdən sonra 4 mart 1926-cı ildə 13-cü iclasda əlifba məsələsi səsverməyə qoyuldu. 101 nəfər latınlaşdırmanın lehinə, 7 nəfər ərəb əlifbasında qalmağın lehinə səs verdi. 9 nəfər bitərəf qaldı. Beləliklə, sovet imperiyasının tərkibinə daxil olan qeyri-rus millətlərinin əlifbasının bundan sonrakı müqəddəratı təyin edildi.

Qurultaydan sonra SSRİ MİK-in 11 may 1927-ci il tarixli Sərəncamı ilə yeni türk Əlifbasının Mərkəzi Komitəsi yaradıldı, Ağaməloğlu onun sədri seçildi. 1928-ci ildə isə Ümumittifaq yeni Türk əlifbası komitəsi yaradıldı. Yerlərə yeni əlifba layihələrini təqdim etmək tapşırığı verildi.

7 avqust 1929-cu ildə SSRİ MİK –nin «О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР» adlı Sərəncamı ilə bütün ərəb qrafikalı türk və qeyri türk dillərində latın qrafikasına keçid tam rəsmiləşdirildi. Qəzetlər, jurnallar, kitablar ilk növbədə latınlaşdırıldı.

Birinci Türkoloji qurultaya qədər və sonra latın qrafikasına keçən qeyri-türk millətlərinin və azsaylı xalqların siyahısı təqribən belədir:

1. Abazin dili – qurultaydan sonra – 1932-ci ildə latın qrafikasına keçid (1938 kiril)

2. Abxaz dili – (1862-ci ildən kiril əsaslı əlifbaları olub, 1892-ci ildə gürcü əlifbasına keçid olub) – qurultaydan dərhal sonra latına keçid, 1938-ci ildə gürcü əlifbasına, 1954-cü ildə yenidən kiril əlifbasına

3. Avar dili – 19-cu yüzilin sonlarına qədər ərəb qrafikası, 1861-ci ildə kirilə keçiblər, qurultaydan sonra 1928-ci ildə latına keçid (1938-ci ildə kiril)

4. İnquş dili – 20-ci yüzilin əvvəllərində ərəb qrafikası, 1923-cü ildə latına keçid, 1938-ci ildə kirilə keçid.

5. Çərkəz dili – 1924-cü ilə qədər ərəb qrafikası və kiril, 1924-cü ildən 1936-cı ilə qədər latın qrafikası, 1936-cı ildən sonra yenidən kiril.

6. Kalmık dili – 1924-cü ildən kiril, 1930-cu ildə latın, 1938-ci ildən kiril

7. Ləzgi dili – ərəb qrafikalı, 1928-ci ildən sonra latın qrafikalı, 1938-ci ildən kiril

8. Osetin dili – 1923-cü ildə latın qrafikalı, 1938-ci ildə kiril.

9. Talış dili – 1929-cu ildə latına keçiblər, 1938-ci ildə kirilə

10. Tacik dili – ərəb qrafikalı olub, 1929-cu ildən latına keçid, 1940-cı ildən kiril

11. Tat dili, dağ yəhudilərin dili – qədim ivrit əlifbası olub, 1928-ci ildə latına keçid ediblər, 1938-ci ildə kiril, Latın qrafikalı əlifbası 1925-ci ildə Aqarunov tərəfindən yaradılıb, amma məhz türkoloji qurultaydan sonra 1926-cı ilin mayında Nalçikdə dağ yəhudilərinin qurultayında tat əlifbasının latına keçidinə qərar verilmişdir. 1928-ci ildə yeni əlifba komitəsinə latın qrafikalı tat əlifbası təqdim edilmişdir.

12. Saxur dili – 1934-cü ildə latın qrafikalı saxur əlifbası yaradılıb.

13. Çeçen dili – Çeçenistanda islamın yayılmasından sonra ərəb qrafikalı işlənməyə başlayır. 1862-ci ildən Uslarov kiril qrafikalı çeçen əlifbasını yaradır. 1925-ci ildə latın qrafikalı əlifba yaradılır. 1938-ci ildə kirillə əvəzlənib.

1923-1939-cu illər arası SSRİ-də 50 dil latınlaşmaya məruz qaldı. Gördüyümüz kimi, hətta kiril qrafikalı dillərin əlifbası da latınlaşdırıldı.

1936-cı ildən isə əvvəldə qeyd etdiyimiz çar Rusiyası zamanında başlanılan məqsədyönlü ruslaşdırma siyasətinin son mərhələsi baş verdi. SSRİ-nin bütün dillərinin kiril əlifbasına keçid kompaniyasına start verildi. 1940-cı il üçün gürcü, erməni və idiş dillərindən (həmçinin latış, fin, eston, litva) başqa bütün dillərin əlifbası məcburi şəkildə kiril qrafikasına keçirildi.

Təəssüflər olsun ki, 1926-cı il Birinci Türkoloji qurultayın əks-sədası və orada qaldırılan əlifba problemi yeni yaradılmış Türkiyə Cümhuriyyətindən də yan ötmədi və 1928-ci il qərarı ilə

1929-cu il yanvarın 1-dən Türkiyə də latın qrafikası əsaslı yeni əlifbaya keçdi. Amma rus əsarətində olan digər türk və qeyri-türk millətlərindən fərqli olaraq Türkiyədə bu proses elə bu mərhələdə qalaraq milli əsaslardan nə qədər uzaqlaşsa da, ruslaşma siyasəti ilə nəticələnmədi. Hətta bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq bəlkə də Türkiyənin Avropaya inteqrasiyasında bir təkan rolunu oynadı.

Qaynaqlar

1. Первый Всесоюзный тюркологический съезд // [www/ourbaku.com](http://www.ourbaku.com)

2. 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı(2006) / rusca-dan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakişiyev. Bakı: Çinar-çap, 570 s.

3. Стенографический отчет. (2011) (26 февраля-5 марта 1926), Баку: Нагыл еви, 552 с.

4. Каграманлы Е.(2012). Фархад Агазаде и Первый Всесоюзный Тюркологический съезд // Ученые записки Таврического Национального Университета имени Вернадского. серия филология, том 25 (64), №2, с.24-29

*Афаг Хуррамкызы
Кандидат филологических наук, доцент
Институт Фольклора НАНА
afagramazanova@gmail.com*

ВОПРОСЫ АЛФАВИТА И УЧАСТИЕ НЕТЮРКСКИХ НАРОДОВ В РАБОТЕ ВСЕСОЮЗНОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

Резюме

Первый Всероссийский Тюркологический Съезд проходил с 26 февраля по 6 марта 1926 года в городе Баку. На этом съезде приняли участие представители тюркских народов, горских народностей и др. В статье рассказывается о представителях нетюркских народов,

принявших участие в работе съезда. Как известно, главным вопросом было принятие решения о желательности применения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках Союза. А процесс латинизации в конечном итоге перешел в процесс кириллизации, которая имела цель отдаления тюркский, а также нетюркских народов от национальных истоков и корней.

Ключевые слова: Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, латинизация, алфавит, нетюркские народы

Afag Khurramgizi
Azerbaijan National Academy of Sciences
Candidate of philological sciences
afagramazanova@gmail.com

**THE PROBLEMS OF ALPHABET AND NON-TURKIC
PEOPLES' PARTICIPATION IN THE COMMON UNION
TURKOLOGICAL CONGRESS**

Abstract

The First Common Russian Turkological Congress was held from the 26th February till the 6th March in 1926 in Baku. That congress was attended by the representatives of the Turkish nations, peoples from highlands and others. The article tells about the representatives of non-Turkic peoples who took part in the congress. In the article it is said about the representatives of non-Turkic peoples taken part in the congress. As it is known the main problem was accepting to decide on the desirability of application experience on the latinization of Azerbaijan in other countries of the Union. But the process of latinization eventually moved to Kiril alphabet process, which had the purpose of distancing the Turkic and non-Turkic peoples from the national origins and roots.

Key words: The First Common Union Turkological Congress, latinization, alphabet, non-Turkic nations

Asif Rüstəmli
Filologoya elmləri doktoru, professor
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin müdiri
asif_rustemli @yahoo.com

TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ CƏFƏR CABBARLI

Özət

Elmi məqalədə böyük Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlının Birinci Türkoloji qurultayda iştirak etməsi, “Türkoloji qurultay və sərf-nəhv məsələsi” adlı məqalə yazması, “İran istiqlaliyyət mübarizəsi uğrunda” kitabının tərcüməsi və nəşri, professor Vəli Xulufunun türkoloqların ali məclisinə qatılması barədə ilk dəfə geniş məlumat verilmişdir.

Cəfər Cabbarlı Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın işində mütərcim kimi fəal iştirak etmiş, xarici ölkələrdən gələn məşhur türkoloqlarla yaxından tanış olmuşdur. Böyük dramaturqun məfkurəvi türkçü, milli sənətkar kimi yetişməsində Birinci Türkoloji Qurultayın mənəvi təsiri şübhəsizdir.

Açar sözlər: Türkoloji qurultay, Cəfər Cabbarlı, Türkologiya, yeni türk əlifbası, Qonaq bileti.

Giriş

Sabiq Sovetlər birliyinin antitürk ideologiyasına rəğmən fədakar türkoloqların, milli ziyalılardan təşəbbüsü ilə keçirilən Birinci Türkoloji qurultay (1926) Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daha geniş elmi araşdırmalar predmetinə çevrildi və bu beynəlxalq ali məclisin ümumtürk mənafeyinə xidmət edən birləşdirici ictimai mahiyyəti, təcrübəvi tarixi əhəmiyyəti elm və dövlət xadimləri tərəfindən yüksək dəyərləndirildi. Unutmaq olmaz ki, türkoloqların ilk qurultayına qədər mütəfəkkir ədiblərimizdən Mirzə Fətəli Axundzadənin, İsmayıl bəy Qaspiralının, Əli bəy Hüseynzadənin elmi-fəlsəfi əsərlərindən qaynaqlanan

islahatlar ideyası böyük maneələr dəf edərək türk xalqlarının mariflənməsi, keçmişinə, milli mədəniyyətinə sahib çıxması, əlifba islahatı uğrunda aparılan mübarizə yangısına çevrilərək üç ictimai-siyasi mühitin qaranlıq hüdudlarını yarıb keçməli olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi dövlət səviyyəsində ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gündəmə gətirilmiş, 1919-cu ilin martın 21-də – Novruz bayramı günü, Maarif Nazirliyi yanında Xudadad bəy Məlikaslanovun sədrliyi ilə komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı komissiyası fəal və səmərəli işləyərək az vaxt ərzində hökumətə bir neçə layihə təqdim etmiş, onlardan görkəmli pedaqoq və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyevin qardaşı, Parlamentin üzvü Abdulla bəy Əfəndizadənin latın qrafikalı əlifba layihəsi bəyənilmiş və «Son türk əlifbası» adlı bu dərslik 1919-cu ildə «Hökumət mətbəəsi»ndə nəşr edilmişdir.

1. Bolşeviklərin Azərbaycana işğal etdiyi ilk günlərdən ərəb qrafikalı əlifbanı dəyişmək cəhdləri

Qırmızı rus ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində 1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycan işğal edilsə də, Cümhuriyyət dövründə bünövrəsi qoyulmuş əlifba islahatı prosesi milli ziyalıların səyi ilə sovetləşmənin ilk çağlarından daha geniş vüsət almışdır. Xalq Maarif Komissarlığının 11 noyabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə yeni türk əlifba layihəsini hazırlayan komissiya yaradılmış, tərkibə Həmid bəy Şahtaxtinski, professor Vsevolod Bronisloviç Tomaşevskiy, Sultan Məcid Qənizadə, Hüseyn Cavid daxil edilmişdir (Doğrudur, az sonra Hüseyn Cavid «Kommunist» qəzeti vasitəsilə bəyanat verərək komissiyanı tərک etmişdir – A.R.). Yeni əlifba komissiyasının rəhbərliyinə isə Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq Fakültəsinin yaradıcılarından biri, milliyyətçə ərəb olan professor Panteleymon Krestoviç Juze (Bəndalı ibn Salib əl-Cauz – A.R.) gətirildi. Başqa sözlə desək, Azərbaycanda ərəb əlifbasının taleyi ərəb mənşəli xristian professorla tapşırıldı. Cənab Juze, yəni Bəndalı ibn Salib əl-Cauz Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının 5 yanvar 1921-ci il tarixli kollegiya iclasında “Əski müsəl-

man əlifbasını yenisi ilə dəyişmək haqqında” məruzəsində ərəb qrafikasını tarixin zibilliyinə atmağı, onu latın şrifti ilə əvəzləməyi, kargüzarlıq işlərində yeni əlifbaya keçməyin zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Əlifba komissiyasının tərkibi 1922-ci ilin martın 5-də genişləndirildi və bura tanınmış elm, mədəniyyət və dövlət xadimlərindən Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və b. daxil edildi. Aprel ayında isə komissiyanın səlahiyyətləri artırılaraq komitəyə çevrildi. Əlifba Komitəsinin orqanı olan “Yeni yol” qəzeti 1922-ci ilin sentyabr ayının 21-dən Mirzə Cəlilin redaktorluğu ilə fəaliyyətə başladı və səhifələrində praktiki olaraq yeni türk (latın) qrafikalı, yığcam informasiyalar, oxunaqlı mətnlər yer alırdı.

2. C.Cabbarlının ATTC-də və Türkoloji qurultayda fəaliyyəti

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (1923-1929) təsis edildikdən sonra türkoloji problemlərin ağırlıq mərkəzi bu qurumun üzərinə köçürülürdü. ATTC-nin fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən cəmiyyətə istedadlı gənclər dəvət edilmişdi və onlardan biri də şair, dramaturq kimi tanınan Cəfər Cabbarlı idi. Cəmiyyətə Türk Mədəniyyət Sarayında (indiki AMEA Rəyasət Heyətinin binasında, İstiqlaliyyət küçəsi-10) yer ayrılmışdı. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyi ilə yalnız Tarix-etnoqrafiya seksiyasında könüllülük əsasında 204 nəfər çalışırdı. Bu seksiyada Ədəbiyyat altkomissiyası Rəyasət Heyətinin üzvləri Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, Vəli Xulufu, Cəfər Cabbarlı, Məmmədəli Səfərov (Sidqi), Əli Kərimov (AMEARHA, Fond-1, siy.-1, s.v.-38, q.-2) və başqaları idi. Cəmiyyət 1924-cü ildə Diyarşünaslıq qurultayı keçirdikdən sonra onun qarşısına qoyulan ən böyük vəzifələrdən biri 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji qurultayın elmi-təşkilati məsələləri ilə məşğul olmaq idi. ATTC-nin 21 noyabr 1925-ci il tarixli plenumunda (AMEARHA, Fond-1, siy.-1, s.v.-34, q.-2) cəmiyyətin sədri «Kommunist» qəzetinin baş redaktoru, publisist, ictimai xadim Həbib Cəbiyev seçildikdən sonra Birinci Tür-

koloji qurultayın məramı, məqsədi və əhəmiyyəti geniş təbliğ olunmağa başladı. ATTC-nin fəal üzvlərindən biri, «Kommunist» qəzetinin o vaxtkı əməkdaşı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbəsi Cəfər Cabbarlı mətbuatda «Türkoloji qurultay və sərf-nəhv məsələsi» adı ilə müzakirə açdı. O yazırdı: «Fevralın 26-da (1926-cı il nəzərdə tutulur – A.R.) açılacaq Türkoloji qurultayı bu vaxtadək həll edilməmiş bir çox türkoloji məsələlərini aydınlaşdıracağı kimi, ötədən bəri bir mübahisə və çəkişmə nöqtəsi olan Türkiyə sərf-nəhv məsələsini də müzakirə edəcəkdir. Bu vaxta qədər başlıca olaraq Türkiyədə düzəlmiş və çıxarılmış bir çox sərf-nəhv kitabları vardır. Bu məsələ ilə digər bir çox xarici alimlər də uğraşmışlardır. Fəqət bu gün türk dilinin özünə, dilin xüsusiyyətlərinə istinadən yazılmış bir sərf-nəhv kitabın olması və yazılanların da həpsinin denilecek dərəcədə ərəb və Avropa dilləri əsası ilə yazılması mövcud sərf-nəhvin türk dili üçün yaramaz olduğunu göstərir. Və buna görədir ki, bir çoxları “Türk dilinin sərf-nəhvi yoxdur” kimi boş iddialardan çəkinməyirlər. Türkoloji qurultayı isə bu məsələni müzakirə edərkən yalnız əsası yollar göstərəcəkdir. Bu əsası yollar ilə çalışmaq və yalnız türk dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mükəmməl bir sərf-nəhv düzəltmək işi yenə də bizim öz öhdəmizdə qalacaqdır.

Dilimizin ahəng üsulu, incəlməyə doğru yürüşü başqa dillərdə olmayan və yalnız türk dilinə məxsus olan xüsusiyyətləri bu gün bizdən böyük təbəddülət və əməklər tələb edir. Dilimiz araşdırılmalı, tabe olduğu qanunlar bulunub ortaya çıxarılmalı və müntəz bir hala salınmalıdır. Bundan başqa dilimizə soxulmuş və öz qanunları ilə köçmüş yabancı sözlər türk boğazına girəcək bir qəlibə salınmalı və dilimizin tələb etdiyi müəyyən qanunlar altına alınmalıdır.

Ümumən bir çox bu kimi qatışıq məsələlər üzərində çalışılmalı və pək çox çalışılmalıdır.

Ayrıca türk dilinin xüsusiyyətlərinə və öz qanunlarına istinadən bir sərf-nəhv düzəltmək məsələsi ötəndən bəri Azərbaycanda da fikirləri məşğul etmiş, hətta göstərilmiş əsaslar üzərinə

xüsusi bir komisiyon tərəfindən bir sərf-nəhv düzəlmiş və bir kitab olmaq üzrə Azərnəşr tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bu kitab haqqında vaxtilə “Kommunist” qəzetəsində mübahisə aparılmışsa da, lazımı bir aydınlığa varılmamışdır. Bu gün isə qurultayda danışılacaq sərf-nəhv məsələsinə öncədən hazırlıq aparılmaq lazım olduğundan bu məsələ ətrafında geniş mübahisə açılmalı, hər kəs öz fikrini bildirməli və müntəzəm surətdə bu məsələnin aydınlaşdırılmasına və beləliklə qurultay üçün də material ola biləcək fikirlərin bir araya toplanmasına çalışmalıdır. Bu münasibətlə “Kommunist” qəzetəsi yanındakı klubda iclaslar, müşavirələr düzətmiş, fəqət məsələ yazı yarpaqlarına, mətbuat sütunlarına keçirilməmişdir.

Halbuki buna böyük bir ehtiyac vardır. İştə bunların həpsini nəzərə alaraq ümumən sərf-nəhv məsələsi başlıca olaraq komisiyon tərəfindən düzəlib, Azərnəşr tərəfindən basdırılmış sərf-nəhv kitabı haqqında mətbuatda geniş mübahisə açılmalıdır” (**Cim, 1926:12 yanvar**).

Cəfər Cabbarlının “Cim” imzası ilə “Kommunist” qəzetinin 1926-cı il 12 yanvar tarixli 10-cu sayında çap etdirdiyi “Türkoloji qurultay və sərf-nəhv məsələsi” adlı yazısında qurultay ərəfəsində çox ciddi məsələyə - türk dilinin qrammatikası kimi aktual problemə toxunulması sosial sifarişdən daha çox içdən gələn bir çağırış, mənəvi narahatlığın bariz nümunəsi idi. Məqalənin sonunda redaksiya tərəfindən: “Bu xüsusda məqalə sahibi ilə şərik olaraq bu məsələ ətrafında mübahisə açılmasını arzu edirik” - kimi xatırlatma geniş oxucu auditoriyasının gözlənilən dəstəyini almasa da, Birinci Türkoloji qurultayın başlıca mövzularından biri olaraq qalmışdır.

Cəfər Cabbarlının Türkoloji qurultayın hazırlıq mərhələsində həyata keçirdiyi mühüm işlərdən biri də, qurultayın 17-ci iclasında, “Türk – tatar xalqlarının oktyabr inqılabı dövründə mədəni nailiyyətləri” mövzusunda çıxış edən M.P.Pavloviçin S.İranski ilə birgə yazdığı “İran istiqlaliyyət mübarizəsi uğrunda” (Pavloviç M.P., İranski S., 1926) adlı kitabını doğma dilimizə çevirərək Azərbay-

canı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin sifarişi ilə 1926-cı ilin əvvəlində nəşr etdirməsi olmuşdur. İki hissədən ibarət olan və qurultay nümayəndələrinə hədiyyə edilən bu kitab təəssüf ki, ATTC-nin mərasim münasibətilə nəşr etdiyi 26 əsərlərin və jurnalların siyahısına salınmamış, eləcə də “Azərbaycan kitabı” bibliografiyasının ikinci cildinə (Azərbaycan kitabı, 1982) daxil edilməmişdir.

Şəkildə: Bartold, Samoyloviç, Ə.Əlizadə və digər qurultay nümayəndələri

3. Türkooloji Qurultay nümayəndələrinin gəldikləri coğrafiya və qurultay sənədlərində adı keçməsə də, fəal iştirak edənlər

Birinci Türkooloji Qurultay 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yerləşdiyi binanın iclas zalında keçirilmiş, türkooloqların ali məclisinə rəsmi qaydada 130 nəfər dəvət olunmuşdur. Qurultayın işində dünya şöhrətli türkooloqlardan akademik Vasili Vladimiroviç Bartold, akademik Aqafangel Yefimoviç Krımski, akademik Sergey Fyodoroviç Oldenburq, professorlardan Aleksandr Sa-

moyloviç, Nikolay Aşmarin, Sergey Malov, İlya Borozdin, Aleksandr Miller, Lev Jirkov, eləcə də SSRİ-nin türkdilli xalqları yaşayan bütün respublikaları, vilayətləri, bölgələri ilə yanaşı Qərbi Çinin Uyğur vilayətindən, İran Azərbaycanından, Almaniyadan, Avstriyadan, Macarıstandan və Türkiyədən tanınmış alimlər və mütəxəssislər iştirak edirdilər. Arxiv materialları vurğulamağa əsas verir ki, göstərilən rəsmi rəqəmlərdən qurultayda daha çox mütəxəssis iştirak etmişdir. 1924-cü ildən ATTC-nin, Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyətində yaxından iştirak edən professor Vəli Xulufunun adı qurultayın rəsmi nümayəndələri sırasında yer almamışdır. Lakin, professor 17 dekabr 1933-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında qeyd etmişdir: «Yeni Türk Əlifba Komitəsinin gələcək üzvü və təlimatçısı kimi Krım, Qazaxıstan, Özbəkistan, Başqırdstan, Kazan, Türkmənistan, Tacikistan ərazilərini gəzmək, bu respublikaların xalqları arasında təbliğat aparmaq mənə qismət olmuşdur. Birinci Türkoloji qurultayda və yeni türk əlifbasının iki plenumunda iştirak etmişəm» (AMEARHA, fond-23, siy.-1, s.v.-46, q-2).

Vəli Xulufu kimi soyadı qurultayın nümayəndələri sırasında olmasa da, Cəfər Cabbarlı da türkoloqların ali məclisində yaxından iştirak etmişdir. C.Cabbarlının adına verilmiş Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyində mühafizə olunan rəsmi sənəddə yazılırdı: «Qonaq bileti. İşbu bilet yoldaş C.Cabbarova 1-ci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının iclaslarına daxil olmaq üçün verilmişdir. Qurultayı çağıran komision sədri, Mandat komision sədri» (ADTMA, iş-460).

Sonuc

Cəfər Cabbarlı Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın işində mütərcim kimi fəal iştirak etmiş, xarici ölkələrdən gələn məşhur türkoloqlarla yaxından tanış olmuşdur. Böyük dramaturqun məfkurəvi türkçü, milli sənətkar kimi yetişməsində Birinci Türkoloji Qurultayın mənəvi təsiri şübhəsizdir.

Qaynaqlar

1. ADTMA (Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyinin arxivi), Qonaq bileti, iş-460
2. AMEARHA(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin Arxivi), ATTC-nin plenumu, Fond-1, siy.-1, s.v.-34, q.-2
3. AMEARHA(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin Arxivi), Fond-1, siy.-1, s.v.-38, q.-2
4. AMEARHA(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin Arxivi), Vəli Xulufu, Tərcümeyi-hal (rus dilində), fond-23, siy.-1, s.v.-46, q-2
5. Azərbaycan kitabı. Biblioqrafiya, ikinci cild, (1920-1940), Bakı, “Yazıçı”, 1982, 746 səh.
6. Cim. (1926). Türkoloji qurultay və sərf-nəhv məsələsi, Bakı, “Kommunist” qəzeti, 12 yanvar, sayı 10.
7. Pavloviç M.P., İranski S.(1926). “İran istiqlaliyyət mübarizəsi uğrunda”, Bakı, “Bakı işçisi” kooperativ nəşriyyatı, 204 səh. Mütərcimi Cəfər Cabbarzadə.

Asif Rustamli
Azerbaijan National Academy of Sciences
The Institute of Literature named after Nizami
Head of History of press and publicity department,
Doctor of philological sciences, professor
asif_rustemli@yahoo.com

THE FIRST TURKOLOGY CONGRESS AND JAFAR JABBARLI

Abstract

This scientific article is spoken about a great Azerbaijani playwright Jafar Jabbarli participation in the First Turkology Congress, his article "Turkology Congress and grammar issue" was written there, translation and publication of the book "Iran's struggle

for independence" and the attending of professor Veli Khuluflyu to Supreme Soviet of Turkologists at the first time.

Jafar Jabbarli had taken part as a translator in the First Turkology Congress was organized in Baku and had acquainted with the famous turkologists come from foreign countries. The moral influence of the First Turkic Congress to the developing of great dramatist as an ideological turkic man and national spiritual artist is doubtless.

Keywords: *Turkish Congress, J.Jabbarli, Turkology, the new Turkish alphabet, guest ticket.*

Асиф Рустамли
доктор филологических наук, профессор
НАНА Институт литературы имени Низами
Заведующий отделом История печати и публицистики,
asif_rustemli@yahoo.com

ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД И ДЖАФАР ДЖАБАРЛЫ

Резюме

В этой статье впервые обширно сообщается об участии азербайджанского драматурга Джафара Джабарлы на Первом Тюркологическом Съезде, о его статье «Тюркологический съезд и вопросы грамматики», переводе и издании книги «В борьбе за национальное освобождение в Иране», и об участии профессора Вели Хулуфлу на почетном съезде тюркологов.

Как известно, Дж.Джабарлы принял активное участие как переводчик на I Тюркологическом Съезде, состоявшемся в Баку, близко познакомившись с известными тюркологами, приехавшими из зарубежных стран. Бесспорно духовное воздействие I Тюркологического Съезда на формирование тюркского мышления и национального духа великого драматурга.

Ключевые слова: *Тюркологический съезд, Дж.Джабарлы, тюркология, новый тюркский алфавит, гостевые билеты*

Ədalət Tahirzadə
Fil. ü. f. d., professor,
Bakı Avrasiya Universiteti,
adalet.tahirzade@yahoo.com.

TÜRKOLOJİ QURULTAYDA TÜRKİYƏ QORXUSU VƏ "ÇK"-nın "CASUS OVU"

Özət

26 fevral-5 mart 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultaya Türkiyədən nümayəndələrin gəlməsinin və beləliklə Türkiyənin qurultayın işinə ideoloji təsirinin qarşısını mümkün olduğu qədər almaq üçün Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi ("OQPU"/"ZakÇeka") 9 dekabr 1925-ci ildə bir neçə nəfəri həbs etdi və bununla da Moskva Türkiyə diplomatlarını gərginlik altında saxladı.

Bu məruzədə həmin dönmənin istintaq sənədləri araşdırılıb.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, Türkiyə, ZSFSR Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi ("OQPU"/"ZakÇeka"), istintaq protokolu.

Giriş

Bakıda 26 fevral-5 mart 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya 131 nümayəndə qatılmışdı. Onlardan Türkiyəni ikisi başqa millətdən və biri rəsmi şəxs olmaqla vur-tut 5 nəfər (!!!) təmsil edirdi: prof. *Əli bəy Hüseyinzadə*, prof. *Mehmet Fuad Köprülüzadə*, prof. *Yulius Mesaroş* (macar), prof. *Paul Vittek* (alman) və Bakıdakı Türkiyə konsulu *Fərid Xurşid*. Əlbəttə, çox kiçik rəqəmdir, çünki qurultaya təkcə Moskvadan 17, Leninqraddan 12 nümayəndə gəlmişdi. (Hələ Rusiyanın başqa şəhərlərindən və SSRİ-nin başqa respublikalarından gələn rus alimlərini saya salmırıq).

Açıq-aydın görünürdü ki, Sovet hökuməti qurultayda özünün ümumtürk milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırma strategiyasına dayanan daxili milli siyasətini gerçəkləşdirmək əzmindədir (bun-

ların içərisində Kirilə doğru ilk addım kimi ərəb əlifbasından latına keçid, SSRİ-nin çoxlu müstəqil türk "millət"lərinin və onların "milli ədəbi dil"lərinin yaradılması... kimi tarixi önəmli məsələlər vardı) və bu işə mane ola biləcək Türkiyə alimlərinin Bakıya gəlməsini qətiyyənlə arzulamır. Bu vaxt hətta Bakı ali məktəblərində çalışan görkəmli Türkiyə professorları *İsmayıl Hikmət* və *Xəlil Fikrət*'in də qurultaya yaxın buraxılmamaları təsadüf deyildi.

Şəkildə: Fuad Köprülüzadə, Əlibəy Hüseynzadə və Salman Mümtaz

Qatı antitürkommunist rejimi Türkiyə hakimiyyətini Bakıya nümayəndələr göndərməkdən və qurultayın işində fəallıqdan çəkirmək üçün əsl bolşevik xislətinə layiq şantaj əl atdı – Türkiyənin Bakı konsulluğunun guya casusluqla məşğul olduğu haqqında hələ qurultaya iki ay qalmış hay-küy qaldırdı. Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi (ruscası "Объединенное государственное политическое управление" olan bu təşkilatın adı Azərbaycan türkcəsində də, əsasən, qısaca "OQPU" kimi deyilir və yazılırdı. 1922-ci ildə ləğv edilmiş Fövqəladə Komissiyanın (rusca: Чрезвычайная комиссия,

ЧК) xələfi olduğuna görə ona da çox vaxt yenə "Çeka" deyilirdi – Ə.T.) 9 dekabr 1925-ci ildə bir neçə nəfəri həbs etdi və bununla da Moskva Türkiyə diplomatlarını gərginlik altında saxladı...

Qarşımızda Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti Arxivində (ARDTXA-da) saxlanılan iki istintaq işi var [1; 2]. Bunlarda "ZakÇeka"-nın peşəkarlıqdan uzaq, qaba avantürası incəliklə əks edilib. Hər iki sənədi ruscadan ana dilimizə çevirərək aşağıda təqdim edirik. Düz mötərizə [] içərisindəki söz və ifadələri biz artırmışıq.

1. "ÇK"-nın məhbusları

20 mart 1926-cı ildə (qurultay artıq arxada qalıb, indi Novruz bayramıdır!..) "AzÇeka"-nın müvəkkil yardımçısı Qavrilov 9 dekabrda tutulmuş aşağıdakı şəxslərin (yalnız İbrahim Ədhəm 21 dekabrda həbs edilib) Türkiyə xeyrinə casusluqla bağlı istintaq işlərini gözdən keçirib:

1) *Topçubaşov Mehdi Cahangir oğlu* – 23 yaşda, sovet təbəəsi, qulluqçu, partiyasız, Türkiyənin İrəvan konsulluğunun keçmiş əməkdaşı.

2) *Feyzullabəyli Xəlil Əli oğlu* – 25 yaşda, sovet təbəəsi, partiyasız, Şərqsünaslıq fakültəsinin 4-cü kurs tələbəsi, subay, İrəvan şəhəri sakini, Türkiyənin İrəvan və Bakıda konsulluqlarının keçmiş əməkdaşı.

3) *Sultanov Meysəm Əsgərzadə* – 39 yaşda, sovet təbəəsi, subay, dəllal, 2 sinif oxumuş.

4) *Abaşidze Zəki İsgəndərzadə* – 28 yaşda, sovet təbəəsi, partiyasız, subay, sovet qulluqçusu.

5) *Səid Nurəddin* (bir çox yerdə yanlış olaraq: "*Nurəddin Səid oğlu*") – 30 yaşda, Türkiyə təbəəsi, Trabzon şəhər sakini, Türkiyə təhsilli, partiyasız, Türkiyənin Bakıda konsulluğunun keçmiş əməkdaşı.

6) *Səid Aleksandra Abramovna* – 25 yaşda, orta təhsilli, sovet təbəəsi, partiyasız, Səid Nurəddinin arvadı.

7) *İbrahim Ədhəm Mustafə oğlu* – 30 yaşda, Türkiyə təbəəsi, İstanbulda oxuyur, keçmiş Türkiyə zabiti, partiyasız, evli, Balaxanada türk dili müəllimi, şübhəli şəxs kimi «ÇK» üç dəfə həbs edib.

Şəkildə: Çobanzadə, Samoyloviç və digər qurultay nümayəndələri

Bu adamların istintaq işləriylə tanışlıqdan sonra *Qavrilov* aşağıdakı nəticəyə gəlib.

3 yanvar 1923-cü ildə zabit Nədim bəy Mustafə oğlu Bakı şəhərinə Türkiyə konsulluğunun kargüzarı vəzifəsində işləməyə gəlib. 1925-ci ildə o, vitse-konsul vəzifəsinə keçirilib və eyni zamanda aydınlaşıb ki, o, sadalanan vəzifələrdə yalnız sözdə çalışır, ancaq əslində onun işi bir zabit kimi Türkiyə Baş Qərargahıyla əlaqə yaratmaqdır. Öz işində Nədim bəy Moskvadakı Türkiyə səfirliyinin hərbi attaşəsi *Rəhim bəy*, Tiflisdəki Türkiyə konsulluğunda əlaqələr üzrə zabit *Nəcməddin bəy* və Ankaradakı Baş Qərargah və Şərq Cəbhəsi Qərargahı qarşısında hesabat verir.

Bakıdakı Türkiyə konsulu *Fərid bəy [Xurşid]* və konsulluğun katibi *Əli bəy Kərimbəyov*'un yardımıyla Nədim bəy onun kəşfiyyat işi aparmasına kömək edən adamlarla tezliklə əhatə olunur. Nədim bəyin "ZakÇeka"-dan göndərilmiş işindəki sənədli bilgilərə əsasən, onun "casusluq fəaliyyəti" bu sahələrdədir:

a) *hərbi casusluq*;

b) *iqtisadi casusluq*;

c) *siyasi casusluq*.

(Hər üç bəndlə bağlı yalanlar uydurulub).

Beləliklə, Nədim bəyin casusluq fəaliyyəti "bütünlüklə sübuta yetirilib" və "AzÇeka"-nın Nədim bəyin tutduğu vəzifədən çıxarılması və Türkiyəyə göndərilməsi barədə "ZakÇeka" qarşısında qaldırdığı vəsatətə görə Nədim bəy 16 fevral 1926-cı ildə vəzifədən azad edilib (türkoloji qurultaydan 10 gün qabaq!) və bugünlərdə Ankaraya getməlidir (Tahirzadə, 2005: 29 yanvar).

Yuxarıda adları sadalanan 7 nəfər onun əlaqəçiləri kimi həbs edilərək istintaqa cəlb olunub.

2. İstintaq protokolundan

İstintaqın nəticələri protokolda aşağıdakı kimi əks olunub.

1) *Topçubaşov Mehdi* ifadələrində deyib: 1923-cü ildə *Mahmud bəy*'in tövsiyyəsiylə İrəvanda Türkiyə konsulluğunda işə girərək tərcüməçi və makinaçı vəzifələrində çalışmışam. İrəvanda konsulluğa *Mirzə Həsən Mirbağirov* (doğrusu: *Mirhüseyn Mirbağirov*), *Həsən bəy Sultanov*, *Petros əfəndi* və yenə bir erməni casusluq məlumatları verməyə gəlirdilər. Mən *Nədim*'ə rusca kitablardan türkcəyə tərcümə etməkdə yardımçı olmuşam. (Diqqət, saxtakarlıq! Deməli, Nədim bəy o zaman həm də İrəvandaymış?! – Ə.T.)

2) *Feyzullabəyli Xəlil* Ermənistanda Türkiyə xeyrinə casusluq etməkdə günahlandırılır; o, burada Türkiyə konsulluğunun keçmiş katibi [*Arif bəy*] *Hacıbəylinski*'ylə və konsulla birgə paradlarda olub və hərbi səciyyəli məlumatları sistemləşdirib. Bakıdakı konsulluqda işləyərkən bir müddət vitse-konsul Nədim bəylə bir mənzildə yaşayıb, gəzintilərdə onunla birgə olub, sovet

mətbuatından Qırmızı Ordunun həyatının necəliyini səciyyələndirən müxtəlif məqalələr tərcümə edib. Dindirmədə Feyzullabəyli boynuna alıb ki, İrəvanda Qırmızı Ordunun paradlarında olub, *ancaq konsulluq bu haqda ondan heç bir arayış və məlumat istəməyib. Nədim bəyçün hər hansı bir iş gördüyünü də eynən bu cür inkar edib.* İrəvandakı Türkiyə konsulluğundan Bakı konsul-luğuna göndəriş məzmunlu vəsiqə alması haqqında Topçubaşovun onunla üzləşdirmədə dediklərini də rədd edib.

3) *Sultanov Meysəm* Bakıdakı konsulluğun keçmiş katibi, casusluqda şübhəli bilinən və Türkiyəyə qaçan *Əsədulla Sultanov*'un qardaşıdır. Meysəm Bakıdakı konsulluq vasitəsiylə onunla yazışıb və casusluq edib.

4) *Abaşidze Zəki* boynuna alıb ki, Türkiyə Cəbhəsi 8-ci Şöbəsinin rəisi, 1924-25-ci illərdə Moskvadakı Türkiyə səfirliyinin diplomatik kuryeri olmuş *Rüfət bəy*in keçmiş köməkçisi işləmiş qardaşı *Behcət bəy*'lə *Türkiyə konsulu Fərid bəy* vasitəsiylə yazışıb.

5) *Səid Nurəddin* Türkiyə konsulluğunda, adətən, casusluqla bağlı bir sıra vəzifələr yerinə yetirib. O, Türkiyə səfirliyi və vitse-konsul Nədim bəylə əlaqələrini bugünədək kəsməyib.

6) *Səid Aleksandra* tez-tez Nədim bəyin evində və Türkiyə konsulluğunda olub.

7) *İbrahim Ədhəm Mustafə oğlu* – keçmiş Türkiyə podporuçiki, 1922-ci ildə Türküstanda etibarsız ünsür kimi həbs edilib və keşikçilərlə Moskvaya göndərilib, orada buraxılıb. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Fövqaladə Komissiyasında «AzÇeka» onu antisovet fəaliyyətdə şübhəli bilərək 2 dəfə həbs edib. Türkiyə konsulluğuyla əlaqələrini danmır.

Bütün bunlardan sonra *Qavrilov* rus qadını Aleksandra Səid çıxılmaqla bu şəxslərin «Türkiyə kəşfiyyatının Bakıdakı rezidenti Nədim bəy»lə əlaqəsini sübut olunmuş sayır. O, Aleksandra Səidi buraxmağı, Türkiyə təbəələri Nurəddin Səid və İbrahim Ədhəm Mustafə oğlu'nu bir daha SSRİ-yə qayıtmaq izni olmadan öz ölkələrinə sürgün etməyi, M.Topçubaşovu 1 illiyə

(istintaqa «kömək göstərdiyinə» görə), X.Feyzullabəyli, M.Sultanov və Z.Abaşidzeni 5 illiyə Azərbaycandan RSFSR-in qeyri-mərkəzi şəhərlərindən birinə sürgünə göndərməyi təklif edir.

Şəkildə: Abdulla Tağızadə v  digər qurultay nümayəndələri

Azərbaycan F vq lad  Komissiyası Kollegiyasının  z l M şavir si 24 mart 1926-cı ildə elə bu cür də hökm çıxarıb. Ancaq hansı s b bd ns  "OQPU" Kollegiyasının X susı M şavir si bu hökmdə dəyişiklik edərək Xəlil Feyzullabəyli v  Mehdi Topçubaşovun cəzasını b r b rl şdirib – hər ikisinə 3 il iş kəsib.

3. Müstəntiq Qavrilovun sorğı-sualı

İstintaq işl rind ki bu sənədlər " K"-nın əslində heç bir maddi dəlil-sübuta  saslanmadan hay-k y salmaq istəyini açıq-aydın göstərir. Ancaq onlarda Türkiyənin İrəvan və Bakı konsulluqları haqqında indi maraq doęuran məlumatlar da əksini tapıb. Bu baxımdan Xəlil bəy Feyzullab ylinin 10 dekabr 1925-ci il tarixli dindirilməsi (istintaqı müstəntiq *Qavrilov* aparıb)

daha çox cəlbedicidir, buna görə də həmin istintaqın protokolu bütünlüklə veririk.

Sual: İrəvandakı Türkiyə konsulluğunun orada işlədiyiniz vaxt tanıdığınız bütün rəsmi şəxslərini sadalayın; orada nə qədər işləmişiniz və işə kimin tövsiyyəsiylə qəbul olunmusunuz?

Cavab: İrəvanda konsul Ömər Motli (ad yanlış ola bilər, çünki aydın oxunmur – **Ə.T.**), katib irəvanlı Arif Hacıbəylinski idi, katib Arifi müvəqqəti mən əvəz edirdim, sonra makinaçı kimi qaldım. Konsulluğa dayım Mirhüseyn Mirbağirovun qayıntasının (Mirabbas Mirbabayev nəzərdə tutulur – **Ə.T.**) tövsiyyəsiylə qəbul olunmuşam; konsulluq onun evində yerləşirdi. Ancaq mən konsulluğun ştatında olmamışam – yuxarıda dediyim kimi, gah katibi əvəzləmişəm, gah makinada çap etmişəm. Ayda qızıl pulla 10 manat əməkhaqqı almışam. Konsulluqda cəmi üç ay (1921-ci ilin iyul, avqust və sentyabr) işlədim.

Konsulluq o zaman hərbi nümayəndəlik sayılırdı və ona mühafizəçi və 5 türk əsgəri xidmət edirdi; onların adlarını unutmuşam.

Türkiyə konsulluğuyla bu və ya başqa cür əlaqə saxlayan irəvanlıları tanımıram.

Sual: Siz Türkiyə konsulluğundan hansı tapşırıqlar almısınız? Gələn və gedən gizli teleqramları kim şifrələyirdi?

Cavab: Konsulluğun bütün tapşırıqları mənzil məsələsiylə bağlı olub – mən bu haqda sovet orqanları qarşısında məsələ qaldırmalıydım. Şifrə mənim heç bir aidiyyətim yoxdu, Arifin də olmadığını düşünürəm.

Sual: Bakıdakı Türkiyə konsulluğunun rəsmi tərkibini sadalayın.

Cavab: Səfir Məmduh Şövkət bəy, ikinci katib Müzəffər və makinaçı Rudolf çıxılmaqla bütün şəxslər indi də konsulluqda çalışır. Mən 1921-ci ilin oktyabrında konsulluqda işə girib 1923-cü ilin dekabrınadək çalışmış, makinaçı və tərcüməçi köməkçisi vəzifələrini yerinə yetirmişəm. Ayda 20 lirə, gedən ərəfadəki son iki aydasa 30 və 35 lirə maaş almışam.

Sual: Hansı şəxslər konsulluqda xidmətdə deyildilər, ancaq dolayısıyla xidmətlə bağlıydılar?

Cavab: Bilmirəm.

Sual: Türkiyə konsulluğuna kimlər və nə qədər gəlirdi?

Cavab: Konsulluğa daha çox Türkiyə təbəəsi olan müəllimlər: Xəlil Fikrət, Məhyəddin, İsmayıl Hikmət, Akif və bir çoxları gəlirdi.

Sual: Yerli sakinlərdən kimlər Türkiyə konsulluğunun ayrı-ayrı əməkdaşlarıyla və məhz kimlərlə yaxın münasibətdə bulunurdular?

Cavab: Fərid bəyin, Nədim bəyin tanışlarını qətiyyənlə tanıyıram. Bilirəm ki, Müzəffər tez-tez təxminən 28 yaşlı, bəstəboy, şabalıdı papaqlı, mülki kostyumlu naməlum bir adamla tez-tez görüşürdü, ancaq o adam kimdir, nəçidir, bilmirəm. [...]

Nurəddin konsulluğun əməkdaşdır. Rəsmən əməkdaş olsa da, idarədə işləməyib. İdarədə 2 saatdan artıq qalmayıb. Qalan vaxtlar harada olduğunu, nə iş gördüyünü bilmirəm. Nurəddinin tanışlarından heç kəsi tanıyıram.

[Əli bəy] Kərimbəyov'un çoxlu tanışları vardı, ancaq onları mən tanıyıram...

Sual: Siz Türkiyə konsulluğundan hansı tapşırıqlar almısınız?

Cavab: Konsulluqdakı bütün işim boyunca bu tapşırıqları yerinə yetirmişəm: Xarici İşlər Komissarlığı Nümayəndəliyinə və Xalq Təsərrüfatı Şurasına müxtəlif təliqələr göndərmişəm, maqinada müxtəlif sovet müəssisələrinə, yəni Xarici İşlər Komissarlığı Nümayəndəsi yol. Fratkinə və ASSR Xalq Təsərrüfatı Şurasına təliqələr çap etmişəm, bəzən Əli bəy Kərimbəyov sovet idarələrinə təliqə göndərməkçün məni yardıma çağırıb.

Sual: Türkiyə konsulluğuna sovet hakimiyyətindən xəbərsiz işə girməkdə düz iş görmüsünüzmü?

Cavab: İrəvandakı Türkiyə konsulluğunda işə düzələrkən bunun dalını düşünmürdüm, belə ki, onda 19 yaşındaydım, işin hüquqi nəticələrindən xəbərsizdim. Türkiyənin Bakı konsullu-

ğuna da düşünmədən, yaşayış mənbəyi əldə etmək məqsədiylə girmişəm. Şəxsən Türkiyə konsulunun özünə müraciət edəndə o imtina etdi. Bu vaxt Behcət bəylə görüşüb söhbət etdik. [Əhməd] Pepinovun köməyiylə universitetə girmək istədiyimi dedim. Sən demə, Behcət bəy Pepinovla çox yaxınmış və dayım Mirbağirov Mirhüseyni də tanıyırmiş (bir təsadüfi görüşlə). Bundan sonra, mənə, Behcət bəy, Məmduh Şövkət bəy'dən məni konsulluğa makinaçı götürməyi xahiş edib.

Sual: Sizdə Behcət bəyə qarşı şübhə yaranmayıb ki? O, necə adamdı?

Cavab: Behcət özünü kübarcasına aparırdı, müəssisəyə gələsə də, çox az işləyirdi. Onun şəxsiyyətiylə maraqlanmamışam. Behcət Müzəffər, Fərid və Əli bəylə bir otaqda işləyirdi; orada nə iş gördüklərini bilmirəm. Behcət bəyin yerli tanışlarından heç kəsi tanımıram. Bakıda qohumları var, ancaq adlarını bilmirəm, üzdən tanıyıram.

Sual: Nədim bəyin şəxsiyyətini və konsulluqdakı işini səciyyələndirin.

Cavab: Nədim bəylə konsulluqda bir yerdə işləsəm də, aramızda yaxınlıq olmadığına görə onun necə adam olduğunu deməyə çətinlik çəkirəm. Ancaq düşünürəm ki, o, hərbiçidir. Siyasi görüşləri haqqında da heç nə deyə bilmərəm, çünki bu mövzuda söhbətimiz olmayıb. Konsulluqda o, rəsmən kargüzar sayılsa da, əslində onu bu işlə məşğul olan görməmişəm. Konsulluğun kargüzarlıq işini Müzəffər ayrıca bir otaqda aparırdı; o otaqda Müzəffər, Nədim, Fərid və Əli bəy çalışırdılar. Nədim bəyin bu otaqda işini necə gördüyünü bilmirəm.

Sual: Nədim bəy kimlə və harada mənzil tutmuşdu?

Cavab: Nədim bəy Qorçakovski küçəsi (Sovet dövründə bu küçə Malığın, müstəqillikdən sonra isə Hacı Zeynalabdin Tağıyev küçəsi adlandırılıb - Ə.T.) 16 sayılı evdə Fərid bəy və mənəmlə bir mənzildə yaşayırdı. Mən təxminən 5-6 ay qaldım, həm də mənim girişim onlardan ayrıydı.

Sual: Yerli vətəndaşlardan Nədim bəyin və Fərid bəyin mənzilinə gələnlər varmı və onlar kimdi, nə məqsədlə gəlirdilər?

Cavab: Yerli vətəndaşlardan onların yanına gəlib-gəlmədiyini bilmirəm, çünki mənim otağım onlarınkindən ayrıydı.

Sual: Krasnokrestovski (Sovet dönəmində küçənin adı "Buynakski"yə çevrilmişdir. Sonra isə "Şeyx Şamil küçəsi" adlandırıldı – Ə.T.) küçəsi 27 sayılı evdə kimin yanında olurdunuz?

Cavab: Krasnokrestovski küçəsi 27 sayılı evdə mən Qorçakovski küçəsindəki 16 sayılı mənzilimdən köçəndən sonra yaşamışam. Bu evdə məktəb yoldaşım, indi «Maarif və mədəniyyət» jurnalının katibi olan Mikayıl Rəfiyevin (sonralar şair və alim kimi məşhurlaşan Mikayıl Rəfilidən söhbət gedir – Ə.T.) yanında yaşayırdım. (Tutulan vaxtsa X.Feyzullabəyli Nijni Təzəpirski/Mirzə Fətəli küçəsində 1-ci döngədə 3-cü evdə olurdu – Ə.T.).

Sual: Qorçakovski küçəsindəki 16 sayılı mənzilə haçan və haradan köçmüşdünüz?

Cavab: Qorçakovski küçəsindəki 16 sayılı mənzilə Kamenisti (sonralar küçənin adı dəyişdirilərək "Şors" edilmişdi. Müstəqillik dövründə isə dəyişdirilib "Bəşir Səfəroğlu küçəsi" edildi – Ə.T.) küçəsində yaşayan, indi Bakıda Fəhlə fakültəsinin müdiri işləyən dostum, türk Abbas Sultanovun mənzilindən köçmüşdüm. Qorçakovski küçəsindəki mənzili mənə Türkiyə konsulluğu vermişdi. Konsulluğun əməkdaşları konsulluğun Mixaylovski (sonralar bu küçənin adı bir neçə dəfə dəyişdirilib, "Zevin", "İncəsənət", "Həsən Əliyev" adlandırılıb. Hazırda Əziz Əliyevin adına küçədir – Ə.T.) küçəsindəki 4 sayılı binaya köçəndən sonra mən Krasnokrestovski küçəsindəki 27 sayılı evə getdim" (ARDTXA, iş: Pr. 20005).

Burada dindirmə protokolu bitir, ancaq sonda Xəlil bəy Feyzullabəyli belə bir qeyd yazıb: "Konsulluğun məndən sonrakı əməkdaşlarının fərdi tərkibini bilmirəm. Mən olanda bunları: Fərid, Məmduh Şövkət, Müzəffər, Behcət, Əli bəy, Nurəddin və mən" (ARDTXA, iş: Pr. 20005).

Şəkildə: A.Zifeldt-Sumimyagi və digər qurultay nümayəndələri

4. İrəvan konsulluğunun əməkdaşları

1923-cü ildən İrəvanda Türkiyə konsulluğunda çalışmış, 1924-cü ilin sentyabrından ASSR Maliyyə Komissarlığında statistik işləyən Topçubaşov Mehdi Cahangir oğlu 10 dekabr 1925-ci il tarixli dindirmədə (Qavrilov aparıb) İrəvan konsulluğu əməkdaşlarını sayır:

"Nümayəndə Xeyrəddin bəy, katib Mahmud bəy Məhəmmədbəyov, Xəlil Feyzullabəyov – düzdür, o vaxtlar o, işdən çıxmış sayılırdı, ancaq hər gün Türkiyə nümayəndəliyinə gəlirdi. Arif Hacıbəylinski – o da xidmət etmir, ancaq nümayəndəliyə gəlirdi. Mən, makinaçı Nazlı xanım Makinskaya, ermənicədən türkcəyə tərcüməçi, Türkiyə təbəəsi, Türkiyə Ordusundan Kəspər əfəndi və 5 əsgər: Mustafa çavuş, Əli onbaşı, İdris onbaşı, Mehmet onbaşı, beşincini unutmuşam. Türkiyə konsulluğunda təxminən bir il, 1923-cü ildə işləmişəm. İşə Mahmud bəyin tövsiyyəsiylə girmişəm; mənə irəvanlı və qonşu kimi tanıyırdı...

Sual: Hansı şəxslər konsulluqda işləməsələr də, işlərlə dolaşmasıyla bağlıdılar?

Cavab: Mirhüseyn Mirbağirov'u, Həsən bəy Sultanov'u, Petros əfəndi'ni, yenə bir ermənini tanıyıram...; son zamanlar öyrəndiyimə görə, casusluq məlumatları verməyə gəlirmişlər. Mirhüseyn Mirbağirov nümayəndəlikdə katib düzəlməyə çalışırdı, Həsən bəy Sultanov'sa nümayəndəliyi ərzaqla təchiz edirdi. [...] Xəlil Feyzullabəyov İrəvandan getməzdən qabaq ona Bakıdakı Türkiyə konsulluğunun sərəncamına göndərilməsi haqqında vəsiqə vermişdilər, çünki İrəvanda özünü çox şübhəli apardığına görə (həmişə paradlarda Arif bəylə birgə iştirak edirdi, daim cəncəl ünsürlərlə bir yerdə gəzib-dolaşırdı...) Ermənistan Fövqəladə Komissiyasının onu tutacağından qorxurdu. [...] Xəlil böyük millətçidir. Həmişə türk əsgərləriylə, eləcə də missiyaya gələn türklərlə gəzirdi" (Tahirzadə, 2005: 1 fevral).

(Ancaq bu "səmimi etiraf"lar, "istintaqa kömək"lər Mehdi Topçubaşovun dadına çatmadı – sonda "ÇK" ona da konsulluqdakı heç kəsi satmamış, ağzından bir kəlmə artıq-əskik söz çıxarmamış mətin Xəlil bəy Feyzullabəyli qədər iş kəsdi...).

Sonuc

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultay öncəsi və sonrası "ÇK"-nin Türkiyə diplomatlarına qarşı apardığı əməliyyatın ümumi xətləriylə tanış olduq. İnanıram ki, bu mövzuda sistemli elmi araşdırma aparılrsa, hələ bilinməyən bir çox gerçəklər üzə çıxacaq.

Qaynaqlar

1. ARDTXA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti Arxivi), iş: Pr. 20005.

2. ARDTXA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti Arxivi), iş: Pr. 21869.

3. Tahirzadə Ədalət. (2005) Türkoloji qurultaya "ÇK" "hədiyyə"si. – "525-ci qəzet", 29 yanvar, sayı 18; 1 fevral, sayı 19.

Adalat Tahirzade
Doctor on philology, professor,
Baku Euroasian University,
adalet.tahirzade@yahoo.com

**THE TURKEY FEARS ON TURKIC CONGRESS
AND THE "SPY HUNT" OF "MC"**

Abstract

On 9th December of 1925 the united political state administration of ZSFSR arrested some people to prevent the oncoming of the representatives from Turkey to the 1st Turkological Congress, which has been organized on 26th February to 5 March 1926 in Baku, there by Moscow oppressed the Turkish diplomats.

It will be seek the documents about that period.

Key words: *The First Turkological Congress, Turkey, United State Political Administration TSFSR (OGPU /ArrestMC), investigatory protocols*

Адалет Тагирзаде
Доктор философии по филологии, профессор,
Бакинский Евразийский Университет
adalet.tahirzade@yahoo.com

**ТУРЕЦКИЙ СТРАХ НА ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ
СЪЕЗДЕ И ОХОТА НА "ШПИОНОВ" "ЧК"**

Резюме

Объединенное государственное политическое управление ЗСФСР (ОГПУ/ЗакЧК) 9 декабря 1925 г. арестовало несколько человек, чтобы как можно максимально предотвратить приезд представителей Турции на Первый тюркологический съезд, проходивший 26 февраля-5 марта 1926 г. в Баку и тем самым Москва держала под напряжением турецких дипломатов.

В данном докладе исследуются следственные документы того времени.

Ключевые слова: *Первый тюркологический съезд, Турция, Объединенное государственное политическое управление ЗСФСР (ОГПУ/ЗакЧК), следственные протоколы.*

Əli Şamil
AMEA Folklor İnstitutunun
Xarici Əlaqələr bölməsinin müdiri
alishamil@yahoo.com

TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN İŞTİRAKÇISI VƏ QƏRBİ SİBİR TÜRK RESPUBLİKASI QURMAQ İSTƏYƏN, XAKAS NİKOLAY KATANOV

Özət

1894-cü il dekabrın 5-də Sibirin Askiz qəsəbəsi yaxınlığındakı Saraja kəndində doğulan Nikolay Qavriloviç Katanovun həyat yolunu dayısı, məşhur türkoloq, Kazan Universitetinin professoru, monarxiyapərəstliyiylə ad çıxarmış Nikolay Fyodoroviç Katanov müəyyənləşdirir. Oğulluğa götürərək, ona öz familiyasını verir, təhsili və təlim-tərbiyəsilə məşğul olur.

Dayısının sayəsində Nikolay əvvəlcə hökumətin Askizdəki açdığı iki sinifli kənd məktəbini bitirir, sonra da təhsilini Krasnoyarskdakı dini seminariyasında davam etdirir. 1916-cı ildə isə çar Rusiyasının ən nüfuzlu ali məktəblərindən olan Xarkovdakı Novo Aleksandrski Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna daxil olur.

Birinci Dünya Savaşıнын gedişatı, Rusiyanın məğlubuyəti, 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin silah gücünə hakimiyyəti ələ alması ölkədəki qarışıqlığı daha da dərinləşdirir. Hər iki tərəf kütləvi əsgəri səfərbərliyə başlayır. İkinci kursu bitirmiş N.Q.Katanov da Denikin ordusunun 29-cu polkuna daxil edilir. 1919-cu ildə onun xidmət etdiyi ordu birləşmələri Moskva üzərinə hücumə keçir. Vətəndaş müharibəsində bolşeviklərin əlinə keçən N.Q.Katanov 1919-21-ci illərdə Qızıl Orduda xidmət edir.

Hərbi xidmətdən azad olub vətəninə dönmən N.Q.Katanovu Millətlər Nazirliyinin Minisun qəzasındakı İcraiyyə Komitəsində, 1925-ci ilin ortalarından Askizdə tərəcəmə komissiyasında, milli nəşriyyatda, savadsızlığın ləğvi komissiyasında, Askiz rayon İcraiyyə Komitəsində və b. təşkilatlarda işləyir. “Xızıl aal”

qəzetiylə əməkdaşlıq edir, ibtidai siniflər üçün birinci “Xakas dilinin qrammatikası” kitabını hazırlayır. Xakasca- rusca lüğətini 1928-ci ildə çap etdirir.

1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayında, 1929-cu ildə Moskvada keçirilən Milli Azlıqların Konfransında iştirak edir. 1928-ci ildə Türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifba hazırlayan komissiyaya üzv seçilir.

N.Q.Katanovun üzv olduğu gizli təşkilat, “Sibir Türklərinin İttifaqı” KQB-ni çox narahat edir. 1934-cü il aprelin sonlarında onu həbs edirlər. Avqustun 31-də Şərqi Sibir Diyar Xalq Məhkəməsi təşkilatın fəaliyyətində qanundan kənar bir iş görmədiyinə görə N.Q.Katanova bəraət verir. 1934-cü il sentyabrın 17-dən 1936-cı il fevralın 19-dək mədəni-maarif sahəsindən kənar da işləməli olur. 1936-cı il martın 13-dən Kobalsk Askiz məktəblərində müəllimi işləməsinə icazə verilir.

1937-ci il iyunun 24-də Tomsk Dövlət Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinə qəbul olunur. Həmin il oktyabrın 21-də yenidən KQB tərəfindən həbs edilir. Onu “Sibir Türklərinin İttifaqı”nın üzvü olmaqda, Qərbi Sibir Türk Respublikası yaratmağa cəhd göstərməkdə suçlayırlar. 1938-ci il iyulun 13-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası N.Q.Katanovu ən ağır cəzaya, ölüm hökmünə məhkum edir və hökm elə həmin gün də icra olunur.

Açar sözlər: Nikolay Qavriloviç Katanov, Sibir Türklərinin İttifaqı, Qərbi Sibir Türk Respublikası

Giriş

Rusiya işğal etdiyi bölgənin əhalisini xristianlaşdırmaq və ruslaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Zor tətbiqi ilə həyata keçirdiyi bu siyasət o qədər də uğur qazanmırdı. İstəklərini həyata keçirmək üçün müxtəlif planlar hazırladılar. 1846-cı ildə Kazan şəhərində açılmış İlahiyyat Akademiyasını bitirən yüzlərlə məzun qazax çöllərində, şəhər və qəsəbələrdə, Sibirdə durmadan islam dini əleyhinə təbliğat

aparır, xıristianlığı təbliğ edirdilər. 1847-ci ildə təşkil edilmiş Tərcüməçilər Komitəsi xıristianlıq haqqında dini kitabları Türk dillərinə tərcümə edib yayırdı. Hökumət, dini qurumlar, ictimai təşkilatlar xıristianlığı qəbil edənlərə köməklik göstərirdilər. Kilsələr bu işdə xüsusi fəallıq göstərirdi. Orenburq və Ural şəhərlərinin Baş yepiskopu Daxili İşlər Nazirinə yazırdı: “Törğay əyalətində din dəyişdirmiş 26 qazax ailənin hər birinə ev tikmələri və əkinçiliyi inkişaf etdirmələri üçün ildə 200 rubl olmaqla 5200 ruble verilməsini rica edirəm” (Pirmanov A. və Kapeyeva A. 1997:69-70).

1871-ci ildə milli məktəblərə nəzarət üçün müfəttişlik quruldu. Bu müfəttişliyə Radloff rəhbər təyin edildi. Təşkilata tatar məktəb və mədrəsələrini nəzarətdə saxlamaq, Sibirə, Türküstana gedən tatar müəllimlərinin yerli xalqlar arasında işləməsini, Türksöylü uşaqlara dərs verməsini əngəlləmək tapşırılmışdı. Rusiya tatarların

qazaxlara yalnız təhsil sahəsində təsirini azaltmaqla kifayətlənmirdi, din, idarəçilik, mətbuat sahəsində işləmələrinə də bir sıra məhdudiyətlər qoymuşdu. Rus ziyalıların və missionerlərin təsiri ilə hökumət 1868-ci ildə Orenburq müftiliyinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırdı, qazaxlar müftiliyin idarə aparatından çıxarıldı. 1886-cı ildə verilən qanun isə tatarların Orta Asiyada geniş torpaq sahələri almalarını əngəllədi (Özdemir E., 2007:46-58).

Rusiyanın əsarət altına aldığı xalqlardan hökumətə sədaqətli və onun siyasətini həyata keçirmək üçün fədakarlıq edən kadrlar hazırlanırdı. Soyca Türk olan çuvaş Aleksandr Alektorov (1861-1919), xakas Nikolay Fyodroviç Katanov (1862-1922), Azərbaycan Türkü Mirzə Kazım bəy (1802–1870; əsl adı Məhəmmədəli Kazımbəy olan alimin adı rusdillə qaynaqlarda Aleksandr Kazımoviç Kazımbek kimi yazılır – Ə.Ş.) və b. hökumətin yeyirdiyi siyasətə sədaqətlə qulluq edirdilər.

Kırım savaşından (1853-1853) sonra Rusiyada millətçilik düşüncəsinin yüksəlməsiylə panslavyan düşüncəli Rus ziyalılarının Rusiyadakı müsəlman millətlərini ruslaşdırmaq, rus mədəniyyəti içərisində əritmək istəkləri də gücləndi. Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) bu işdə xüsusilə seçilirdi. (<http://www.portal-missia.ru/node/531>)

Çar Rusiyasının müsəlman xalqlarına qarşı apardığı soyuq savaş təhsil sahəsində özünü daha qabarıqlığı ilə göstərirdi. Min ildən çox ənənəsi və tədris metodu olan, şagirdlərə və müəllimlərə böyük sərbəstlik verən mədrəsələrin açılmasını əngəlləyir və durmadan onu tənqid edirdilər. Təbliğata uyan, Avropanın inkişafından gözləri qamaşan yerli ziyalılar da bilməyərək bu təbliğatın fəal iştirakçısına çevrilirdilər. (Yoloğlu Güllü, 2016, <http://admiral.az/az/mobile/news/22543>)

Rusiya Təhsil Naziri D.A.Tolstoyun “Vətənimizin sərhədləri daxilində yaşayan xalqların (işğal altına alınan xalqları nəzərdə tutur – Ə.Ş.) təhsili, onların ruslaşdırılmasına və qeyd-şərtsiz rus xalqı ilə qaynayıb- qarışmasına xidmət etməlidir” -

göstərişinə cavab olaraq Nikolay İlminski yazırdı: “İslam dini var olduqca, rus hərflərinin ərəb hərflərinə qarşı savaşı çox çətin olacaqdır.” (Özdemir E., 2007:158).

Rusiyanın Həştərxandakı qubernatoru İvanovski milli məktəb və mədrəsələrin artımından çox rahatsız olurdu. O, 1882-ci ildə hökumət dairələrinə yazdığı məktubda milli məktəb və mədrəsələrin artmasının qarşısını almaq üçün tədbir görmələrini xahiş edirdi.

Rusiyanın hökumət məmurları Sibir Türklərinin xristianlaşdırılmasının başa çatdığını düşünür, onları ruslaşdırmağa çan atırdılar. Strateqlərin fikrincə Sibir Türklərinin ruslaşdırılmasını əngəlləyən səbəblərdən ən başlıcası tatarların, qazaxların müsəlman olaraq qalmaları idi. Ona görə də əsas güc bu əngəlin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdi. Çar Rusiya strateqlərinin başladığı işi xalqlara azadlıq bəxş edəcəyini vəd edən Sovetlər Birliyi sürətlə həyata keçirməyə girişdi.

Sovet hökumətinin 1926-cı ilin fevralında Bakıda təşkil etdiyi Birinci Türkoloji Qurultayın məqsədi də əsarət altında saxladığı türk, müsəlman xalqlarını yüzillərdə istifadə etdiyi əlifbadan uzaqlaşdırmaq və həmin xalqlar arasındakı birliyi dağıtmaq idi.

1. Türkologiya elmində iki Nikolay Katanov

Türkologiyada iki Nikolay Katanovun adı çəkilir. Onlardan birisi Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya qatılan Nikolay Qavriloviç Katanov, o birisi də onun dayısı, 19-cu yüzildə Sibir Türklərindən 1200-dən çox folklor mətni toplamış Nikolay Fyodoroviç Katanovdur.

Qavril Leonteviç Tünitsevin professor Nikolay Fyodoroviç Katanovun böyük bacısı Mariya ilə evlənmişdir. Bu evlilikdən doğulan üçüncü oğlanı dayısı- Nikolay Qavriloviç Katanov övladlığa götürmüş və ona adını və soyadını vermişdir. Bakıya Türkoloji Qurultaya gələn də Nikolay Fyodoroviç Katanovun bacısı oğlu Nikolay Qavriloviç Katanov olmuşdur.

1.1. Nikolay Fyodoroviç Katanov

1862-ci il mayın 6-da Sibirdə, Yenisey quberniyasının güneyində, Askiz qəsəbəsinin yaxınlığındakı Turaxov aulunda doğulub. O doğulanda bölgədə yaşayanları xakas deyil, Sibir türkləri adlandırırdılar. Çinlilər bu Türk xalqını xakaslar adlandırdığından ruslar da onların dililə belə adlandırdılar. Sibir Türkləri Rusiyanın “Parçala! hökm sür!” siyasəti nəticəsində xakas, tuva, şor, oryat, altaylı, teleut və başqa adlarla çağırılmağa başladılar.

Nikolay Fyodoroviç Katanovun ilk adı Popa imiş. Rusiya Sibir torpaqlarını 18-ci yüzillikdə işğal etdikdə burada yaşayan şaman inanlı insanları da zorla xristianlaşdırmışdı. Ona görə də uşağı evdə Popa çağırırsalar da, rəsmi sənədlərdə kilisədə verilən Nikolay adıyla tanınmışdır. Nikolayın atasını da xakaslar Xızıl deyə çağırırsalar da, sənədlərdə adı Fyodr kimi yazılıb. Xızıl Katanov xakasların Saqay, xanımı isə Kaçına tayfasından olub. Bu tayfalar böyük Yenisey çayının qolu Abakanın sağ sahilində, Uzyum çöllərində yaşayırmış.

Popa aristokrat və ziyalı bir ailədə böyüyüb. Belə ki, atası Xızıl Katanov ulus, tayfa başçısının mirzəsi, əmisi Yefim Semyonoviç isə çar hökumətinin Askiz qəsəbəsində açdığı məktəbdə müəllim imiş. İlk təhsilini atasından alan Popa sonra əmisinin işlədiyi məktəbdə oxuyub.

1869-1876-cı illərdə Askiz məktəbində oxuyan Nikolay Katanov oranı bitirib həmin ilin avqustunda imtahan verərək Krasnoyarsk şəhərində hökumətin açdığı klassik oğlan gimnaziyasına daxil olur. 1884-cü ildə gimnaziyanı qızıl medalla bitirərək Sibirdən çox çətinliklərlə imperiyanın başkəndi Peterburqa gəlir.

Sibirdən gəlmiş və Rus olmayan gəncin Sankt- Peterburqdakı İmperiya Universitetinin şərq dilləri fakültəsinə qəbul olması çoxlarını heyrətləndirir. Ona dərs deyən N.İ.Veselovski, İ.N.Berezin xakas gəncinə diqqətlərini artırırlar. Məşhur türko- loq V.V.Bartoldla əməkdaşlıq edir. N.F.Katanov gimnaziyada

oxuduğu illərdə saqay ulusundan-tayfasından topladığı dil və folklor materiallarını müəllimlərinə verir.

Yalnız Rusiyanın deyil, dövrünün ən tanınmış şərqşünaslarından dərs alması, Ərəb, fars, Türk-tatar dillərini dərindən öyrənməsi və elmi araşdırmaları N.F.Katanovu bir alim kimi tanıdır. 1888-ci ildə universiteti bitirir. 1889-cu ildə isə onu Sankt Peterburq İmperiya Elmlər Akademiyası və Rusiya İmperiya Coğrafiya Cəmiyyəti Batı Sibirdə, Doğu Monqolustanda, Doğu Türküstanda, Cənqariyada yaşayan xalqların dillərinin, dialektlərinin və etnorqafiyasının öyrənilməsi üçün ekspedisiyaya göndərir. Onun getdiyi yerlərdə yaşayan əhalinin əksəriyyəti Türk xalqları idi. Ruslar isə onların hamısını tatar adlandırırdılar.

Üç il çəkən ekspedisiyadan zəngin materiallarla geri döən N.F.Katanov 1893-cü ilin sonlarında tanınmış şərqşünas İ.N.Berezin rəhbərlik etdiyi professor – müəllim heyəti qarşısında imtahan verərək Türk-tatar dilləri üzrə magistr elmi dərəcəsi

alır. Həmin il də N.F.Katanovu Kazan Universitetinin Türk-tatar dilləri kafedrasına ekstraordinar professor təyin edirlər. Beləcə N.F.Katanov Avropa tipli ali məktəblərdə yerli Sibir xalqlarından ilk professor olur. 1894-cü ildə isə onu Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinə həqiqi üzv seçirlər.

N.F.Katanov Kazan Universitetində dərs deməklə kifayətlənmir, elmi axtarışlarını davam etdirir, kadr hazırlığına diqqəti artırır. 1896-98-ci illərdə Ufa quberniyasını dolaşaraq bölgə əhalisindən zəngin dialektoloji, etnoqrafik və folklor materialları toplayır. Topladığı materiallar əsasında “Başqırd dili” adlı əsərini yazır. N.F.Katanov yüzillər boyu Ərəb əlifbasından istifadə edən Başqırdlar üçün Kiril qrafikası əsasında “Başqırd dilinin əlifbası” kitabını yazır. Onu bu işə məcbur edən Ərəb əlifbasında sait səslərin yazılmaması idi. Sait səslər yazılmadığına görə də Türk dillərində Ərəb əlifbasıyla yazılmış mətnləri doğru-düzgün oxumaq çətinlik törədirdi.

Elmi araşdırmalarına və ekspedisiyalarda fəal iştirakına görə 1898-ci ildə onu Kazan Universitetinin nəzdindəki Arxeologiya, Tarix və Etnoqrafiya Cəmiyyətinə rəhbər və Cəmiyyətin “Xəbərlər” adlı elmi jurnalına redaktor seçirlər. 1899-cu ilin martında isə “Deyatel” jurnalı üçüncü sayının üzqabığında N.F.Katanovun fotoportretini verir.

N.F.Katanov Batı Sibir Türklərindən topladığı materialları Türk dillərində danışan xalqların dil və dialektlərilə müqayisə edərək ortaya sanballı bir əsər qoyur. O, 1889-cu ilin mart ayından avqustuna kimi Tuvada ekspedisiyada olur. Altı ayda yerli xalqlardan 1410 mətn toplayır ki, bunun da 1200-ü folklor mətnləri olur. Həmin mətnlər bu gün də dünya Türkologiyasının qızıl fondu sayılır. Topladığı mətnlər əsasında “Uronxoy torpağının oçerkləri”ni, “Uronxoy dilinin başqa Türk kökənli qohum dillərlə müqayisəli öyrənilməsi təcrübəsi” əsərlərini yazır. Sonuncu əsərə görə Peterburq Universitetinin Elmi Şurası Nikolay Katanova elmlər doktoru adı verir. Onun topladığı mətnlər

sonradan Radlovun “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” çoxcildliyinin doqquzuncu cildinə daxil edilir.

16 il Arxeologiya, Tarix və Etnoqrafiya Cəmiyyətinə rəhbər vəzifəsini şərəflə daşıyan Nikolay Katanov ictimai işlərdə də fəallığı ilə seçilir. Rus cəmiyyətini sərxoşluğun məhvə apardığını görənlər böyük alim Alkoqolizmə Qarşı Mübarizə Cəmiyyətinin fəallarından birinə çevrilir. Onun “Deyatel” jurnalının səhifələrində sərxoşluq, içki düşkünlüyü əleyhinə yazdığı məqalələr bir doktorluq dissertasiyası üçün mövzu ola bilər.

Elmdə böyük uğurlar qazanan N.F.Katanovu Belçikanın Leven, Avstriya-Macaristanın Budapeşt, Finlandiyanın Qelsingfors şəhərlərindəki elmi cəmiyyətlərə üzv seçirlər. Rusiyadakı bir sıra elmi cəmiyyətlərə də üzv seçilən N.F.Katanov qatı monarxiyəpərəstliyinə, antisosialistliyinə görə müasirlərinin kəskin tənqidinə də məruz qalır. O uzun zaman Kazanda Türk-tatar dillərində çap olunan qəzet-jurnalları, kitabları sensor edir. Hökumətin ona inamı o qədər güclü olmuşdur ki, hətta bəzən Qafqazda çap olunmalı kitabları, qəzet-jurnalları da rəy üçün ona göndəriblər.

Ata-babaları şaman inancılı olan N.F.Katanov fədakar pravoslav missioneri kimi də tanınmışdır. Hətta “Pravoslav müsahib” jurnalının “Dini xülasə” adlı əlavəsinə redaktorluq etməyi də ona tapşırırlar.

Monarxiyəpərəstlikdə, dindarlıqda olduğu kimi o elmi-pedaqoji fəaliyyətdə də olduqca sərt mövqedə dayanmışdır. Buna görə də Kazan Universitetinin professor – müəllim heyəti 1907-ci ildə müdafiə etmədən ona ikinci dəfə elmlər doktoru adı verir. N.F.Katanovun tələbələri arasında Sergey Yefimoviç Malov, Zəki Valid Toğan kimi böyük Türkoloqlar yetişir.

N.F.Katanov 1911-ci ildən Kazan Dini Akademiyasında işləməyə başlayır. 1917-ci ildə ölkədə baş verən dəyişikliklər, xüsusən 300 illik Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulması, Romanovların son nümayəndəsi II Nikolayın çar taxtından endirilməsi, onun ardınca bolşeviklərin etdiyi hərbi

çevriliş ona sarsıdıcı təsir edir. O, pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməyə çalışsa da, elmi işlə ən məhsuldar məşğul olmalı bir vaxtında bədbinliyə qapılır. Beləcə sağlamlığı da pozulur və 1922-ci il martın 9-da Kazan şəhərində vəfat edir.

Böyük alim, zəhmətkeş Türkoloq ideoloji baxışlarına görə cəmiyyətdə artıq adama çevrilir. Yaşamını təmin etmək məqsədilə kitablarını və arxivini satır. Onun arxivi alınaraq İstanbula gətirilir. Bununla da N.F.Katanovun arxivi həm məhv olmaqdan qurtarılır, həm də dünya Türkoloqlarının istifadəsinə verilmiş olur (<http://ali-shamil.tr.gg/Nikolay-Katanov.htm>, www.trtazerbaycan.com).

1.2. Nikolay Qavriloviç Katanov

1894-cü il dekabrın 5-də Sibirdə, keçmiş Yenisey quberniyasının güneyində, Askiz qəsəbəsinin yaxınlığındakı Sarajak (Saqay) ulusunda doğulub. Kənd bölgədəki Türk tayfalarından birinin – Saqay tayfasının adını daşıyırdı. O, əvvəlcə bölgədə mərkəzi qəsəbə sayılan Askizdəki hökumətin yerlilərdən hökumətə xidmət edəcək kadrlar hazırlamaq üçün açdığı iki sinifli kənd məktəbində oxuyub. Sonra təhsilini Krasnoyarskdakı dini seminariyada davam etdirib. 1916-cı ildə isə çar Rusiyasının ən nüfuzlu ali məktəblərindən olan Xarkovdakı Novo Aleksandrsk Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna daxil olur (Килижекова, 2009, <http://www.khakasia.com/forum/index.php?threads/Николай-Гаврилович-Катанов.276>).

Birinci Dünya Savaşının gedişatı, savaşa Rusiyanın məğlubiyəti, 1917-ci ilin fevralında İkinci Nikolayın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması, Kerenskinin başçılığı ilə Müvəqqəti Hökumət qurulması və nəhayət, 1917-ci il oktyabrın 25-də bolşeviklərin silah gücünə hakimiyyəti ələ alması ölkədəki qarışıqlığı daha da dərinləşdirir. Ölkəni vətəndaş müharibəsi bürüyür. Ağqvardiyaçılar adlandırılan, general Anton Denikin ordusunu gücləndirmək üçün Xarkov Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun tələbələrini də səfərbərliyə alır. İkinci kursu bitirmiş N.Q.Katanov 1919-cu ilin martında 29-cu polka daxil edilir. 1919-cu ildə N.Q.Kata-

novun xidmət etdiyi ordu birləşmələri bolşeviklərin üzərinə Moskvaya hücumu keçir. Lakin bu hücum uğursuz olur.

N.Q.Katanov yazdığı özkeçmişində 1919-cu ilin mayında gedən döyüşlərdə bolşeviklərin tərəfinə keçdiyini və 1919-1921-ci illərdə Qızıl Orduda xidmət etdiyini yazır. 1921-ci ildə hərbi xidmətdən azad olub vətəninə gələn N.Q.Katanovu Millətlər Nazirliyinin Minisun qəzasındakı İcraiyyə Komitəsinə bölmə müdiri təyin edirlər. Sovetlərin xalqlara azadlıq, kəndlilərə torpaq verəcəyinə, sülh, əmin-amanlıq yaradacağına ürəkdən inanan gənc var gücü ilə yeni hakimiyyətin möhkəmlənməsinə çalışır. 1923-cü ilin sonunda yaradılan Xakas Milli Qəzası 1925-ci ildə milli mahala çevrilir. Bütün bunlar gənc N.Q.Katanovu ruhlandırır. Sovet əsgər və zabitlərinin özbaşınalığına, xalqına tutduğu divana göz yumur.

1925-ci ilin ortalarında onu qəza mərkəzi olan Askızda tərcümə komissiyasında işləməyə gətirirlər. Az zamanda işgüzarlığı, təşəbbüskarlığı ilə yalnız qəzada deyil, qəzadan uzaqlarda da diqqəti cəlb edir. 1927-ci ildən ana dilində nəşrə başlayan “Lenin çolu (yolu – Ə.Ş.)” qəzetində müntəzəm məqalələr yazmağa başlayır. Milli məsələyə daha çox diqqət yetirir, Sovetlərin milli azlıqlara qayğı adı altında Türkləri parçaladığını, ruslaşdırma siyasəti yeritdiyini görür.

O, Xakasiyadakı milli nəşriyyatda ədəbi redaktor işləməklə yanaşı, savadsızlığın ləğv edilməsi kurslarında dərs deyir, “Xızıl aal” qəzetiylə əməkdaşlıq edir, ibtidai siniflər üçün birinci “Xakas dilinin qrammatikası” kitabını hazırlayır. Onun xakasca-rusca lüğəti 1928-ci ildə ilk dəfə çap olunur. Həmin il Türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifba hazırlayan komissiyaya üzv seçilir.

N.Q.Katanov 1929-cu ildə Moskvada keçirilən Milli Azlıqların Konfransında iştirak edir. 1930-cu ildə isə onu yenə də Moskvaya SSRİ Xalqlarının Mərkəzi Nəşriyyatında milli məktəblər üçün dərsliklər hazırlayan redaktorların kursuna göndərirlər. Moskvadakı çıxışları və söhbətləri xüsusi xidmət orqanlarının diqqətindən yayınmır. Vətənə döndükdən sonra onu

KQB istintaqa cəlb edir. İstintaqdakı hədə-qorxudan sonra onu kənd məktəbinə müəllim işləməyə göndərirlər.

1930-cu ilin oktyabrında Xakas Milli Mahalı Xakas Muxtar Vilayətinə çevrilir. Kadr çatışmazlığına görə onu Askiz rayon İcraiyyə Komitəsində təlimatçı vəzifəsinə gətirmək məcburiyyətində qalırlar. N.Q.Katanov yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Askiz kəndlərində savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün xüsusi plan hazırlayır. 1931-ci ilin sentyabrında onu yenidən məktəbə xakas dili müəllimi göndərirlər. Lakin KQB onun vilayət mərkəzində qalması, milli kadrlarla tez-tez görüşüb müzakirələr aparmasıyla razılaşmır. 1932-ci ildə N.Q.Katanovu bölgənin ən ucqar kəndlərindən olan Ustsos kəndinə müəllim göndərirlər.

N.Q.Katanov harada işləməsindən asılı olmayaraq milli fəaliyyətindən qalır. N.Q.Katanov “Sibir Türklərinin İttifaqı” adlı gizli təşkilatına üzv olur. Lakin bilmir ki, təşkilatı KQB daimi nəzarətində saxlayır. 1934-cü il aprelin sonlarında N.Q.Katanovu həbs edirlər. (<http://ali-shamil.tr.gg/Georqi-%26%23304%3Bt%26%23305%3Bqin.htm>, <http://www.khakasi.a.com/forum/index.php?threads/Георгий-Игнатьевич-ИТЫГИН.250/>).

Həmin il avqustun 31-də Şərqi Sibir Diyar Xalq Məhkəməsinin hakimi “Sibir Türklərinin İttifaqı”nın rəhbərlərini həbs etsə də, onun fəaliyyətində qanundan kənar bir iş olmadığına görə N.Q.Katanova bəraət verir. (<http://www.memorial.krsk.ru/Articles/Askiz/06.htm>).

1934-cü il sentyabrın 17-dən 1936-cı il fevralın 19-dək mədəni-maarif sahəsindən işləməsinə icazə verilmir. 1936-cı il martın 13-dən mayın 1-dək Kobalsk məktəbində müəllimlik edir. Sonra Askizə qayıdaraq rus dili və ədəbiyyatı müəllimi işləməyə başlayır.

1937-ci il iyunun 24-də Tomsk Dövlət Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinə qəbul olunan coşğun vətənpərvəri həmin ilin oktyabrın 21-də yenidən KQB həbs edir və 1938-ci il iyulun 13-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kol-

legiyası onu ən ağır cəzaya, ölüm hökmünə məhkum edir. Hökm elə həmin gün də icra olunur. (<http://www.memorial.krsk.ru/Articles/RepHak/3.htm>, Гладышевский Алексей, 2008, <http://plimpa.livejournal.com/92830.html>)

1959-cu ildə Nikolay Katanova bəraət verilsə də, əslində bu formal xarakter daşıyır. Onun əsərləri çap olunmur, fəaliyyətinin öyrənilməsinə və təbliğinə icazə verilmir. Son illər onun haqqında araşdırmalar aparılsa da, gənclik bununla razılaşmır. Onlar N.Q.Katanovun ideyalarının gerçəkləşməsini istəyirlər. (<http://ali-shamil.tr.gg/Nikolay-Qavrilovi%E7-Katanov.htm>, www.trtazerbaycan.com)

2. Nikolay Qavriloviç Katanov və Birinci Türkoloji Qurultay

Çar Rusiyasının ruslaşdırma siyasətini Sovet hökuməti sürətləndirdi. Köhnədən qalma hər şeyi məhv edib yenisini yaradacaqlarını vəd edən bolşeviklər əsarət altında saxladıkları xalqların on minlərlə ziyasını da məhv etmişdilər. Ona görə də belə hesab edildilər ki, müqavimət göstərəcək, xalqı ayaqlandıra biləcək qüvvə qalmayıb. Savadsızlığı aradan qaldırma adı altında minillik ənənəsi olan mədrəsələri ləğv etdilər. Xristianlaşdırmanın qarşısını sədd kimi kəsən mədrəsələri ləğv etdikdən sonra müsəlman xalqlarını birləşdirən, onların mədəni birliyinə şərait yaradan Ərəb əlifbasını aradan qaldırmağa girişdilər. Əsarət altında olan Türk-müsəlman xalqlarının bəzi öndərləri də Rusiya strateqlərinin pərdəarxası siyasətindən xəbərsiz olduqlarından onların dəstəkçisinə çevrildilər.

Dörd illik hazırlıqdan, aparılan təşkilati işdən və təbliğatdan sonra 1926-cı ilin fevralında Bakıda Türkoloji qurultay öz işinə başladı. Qurultayın öncə Moskva və ya Leninqradda keçirilməsi planlaşdırılırdı. Lakin hökumət rəhbərləri planlı şəkildə qurultayı Bakıda keçirdilər. Bununla onu demək istədilər ki, baxın əlifbanın dəyişdirilməsini Rusiya hökuməti deyil, Türk-müsəlman xalqlarının özləri istəyir.

Rusiya strateqlərinin məqsədini anlayan tək-cə Türkiyədən gəlmiş alimlər deyildi. Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Tatarıstanın və b. Türk xalqlarının geniş dünyagörüşlü aydınları da bunu görür və ona qarşı müqavimət göstərirdilər. Bolşeviklərin assimilyasiya siyasətinə qarşı duranlar yalnız milli aydınlar deyildi. Hətta milli hökumətlərin bəzi rəhbər işçiləri də bundan rahatsız idilər. Özləri açıq və sərt müqavimət göstərə bilməsələr də, ziyalıları, alimləri qətiyyətli olmağa həvəsləndirirdilər. Bu haqda İsmayil Hikmət Ertaylan belə yazır: “Henüz kurultay başlamamıştı. Turkestan, Dağıstan, Kırım, Kazan mütəxəssisləri gəlmişlərdi. O zaman maarif komiseri olan zat böyük bir təlaşla keyfiyyəti anlatdı: Ruslar Türklüğe ən böyük dərbəyi bu lisan meselesində indirecklər. Bizni Üni-versite tədrisatından, Türk dili və edebiyatından məhrum edecklər. Rus dilinin esareti altında kalacağız! Bir çare, bir çare bulun! Türk dilini müdafaə edin! diye təzəllümdə bulunmuştu. Kendisine bizzat benim və arkadaşlarımdın bu hususta kurultayda müdafaaya kalkışmamız kommunistlərin ekmeğine yağ sürer, bizim Türkiyə türkcəsini müdafaə ettiğimizi, onların bu Türkcə haqqında bir soyleyecekleri olmadığını, fakat kendilerinin təlim və tədrisinə müsaade ettikləri Türkcənin Türkiyə türkcəsi degil, Azərbaycan, çəğətay, Kırtım Türkcələri olduğunu ileri sürerek hak kazanırlar. Bırakımız, Türk ilim və edebi dilinin bir dil olduğunu və bütün Türk ölkələrində bu dille konuşulup, bu dille yazıldığını kendi alimlərinə, Rus profesörlərinə soyletelim. O zaman itiraza imkanları kalmaz! demiştim. Oyle de yaptık ...” (Ertaylan, 1958:91)

Sovet strateqləri öncədən qurultaya nə qədər ciddi hazırlaşsalar da, oraya göndəriləcək nümayəndələri seçib onlarla iş aparsalar da, yenə də planlaşdırdıkları kimi olmurdu. Buna görə də Qurultayın gedişi zamanı çox məharətli manevrlər edir, istəklərinin reallaşması üçün bəzən geriçəkilmələr də edirdilər. Sibir-dən Bakıdakı Birinci Türkoloji Qurultaya göndərilən nümayəndələrin heç biri müsəlman deyildi. Ona görə də Moskva elə fi-

kirləşirdi ki, onlar Ərəb əlifbasının qatı əleyhdarı kimi çıxış edəcəək, kiril əlifbasına keçməyin tərəfdarı olduqlarını bildirəcəklər.

Lakin hadisələr öncədən planlaşdırıldığı kimi getmirdi. Hətta Sibir Türkləri belə əlifba məsələsindən çox Sovet hökumətinin azsaylı xalqların maariflənməsinə qoyacağı xərclə maraqlanırdılar. Qurultaya böyük ümidlər bəsləyən, orada qəbul olunaq qanunların reallaşacağına inanan N.Q.Katanov bir çox çətinliklərlə üzləşsə də, Bakıya gələ bilir.

İlk iclaslarda iştirak edə bilməyən N.Q.Katanov 1926-cı il martın 6-da Səmədəğa Ağamalıoğlunun sədrlik etdiyi iclasda xakas dilində çıxış edərkən öncə gəldiyi yer haqqında “Yoldaşlar, mən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayını uzaq Sibirdən, keçmiş Yenisey quberniyasının güneyində yaşayan xakasların adından salamlamaq üçün gəlmişəm” dedikdən sonra çıxışını davam etdirir və sonda üzləşdikləri problemi belə dilə gətirir: “1923-cü ildən etibarən, Xakas Dairə Xalq Maarif Şöbəsi nəzdində xakas dilində yazının yaradılması üçün komissiya formalaşdırılıb. Bu komissiya birinci pillə məktəblərin ilk sinifləri üçün materiallar tərtib edib. Materiallar hələ 1924-cü ilin noyabrında Xalq Maarif

Komissarlığının Milli Azlıqlar Şurasına göndərilə də, Türk şrifti olmadığı üçün hələ də çap edilməyib. Odur ki, məni qurultaya göndərəkən xahiş etdilər ki, bu qurultay bizim xakaslar üçün xüsusi olaraq burada ümumtürk şriftlər işləyib hazırlasınlar və bizim materialların çapı mümkün olsun” (1926-cı il, 2006:330).

N.Q.Katanov Birinci Türkoloji Qurultaydan ruh yüksəkliyi ilə qayıdır. Xüsusən qonşuluqdakı Altay bölgəsindən gəlmiş Aleksey Sabaşkinin qurultay tribunasından “məən Türkəm” deyə hayqırması onu çox təsirləndirir. Vətənə döndükdən sonra tamam başqa bir yöndə çalışır (1926-cı il, 2006:90).

3.Qərbi Sibir Türk Respublikası yaratmaq istəyənlərin taleyi

N.Q.Katanov vətənə döndükdən sonra ana dilində dərsliklər yaradılmasına, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsinə çalışır. Həmin illərdə Sibir Türklərinin Saqay və Kaçın tayfalarının ləhcəsi əsasında bir ədəbi dil formalaşdırılır və Xakas dili adlandırılır. Müasir araşdırıcılar dilləri təsnifatlandırılanda Xakas dilini də Türk dillərinin Doğu Hun qolunun Uyğur qrupuna daxil edirlər və mənşəcə Qırğız dilinə daha yaxın olduğunu, 8 uzun, 9 qısa səslisi və 24 səssizi olan bu dildə saitlərin qoşalaşması səciyyəvi olduğunu yazırlar.

Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın təsiri ilə N.Q.Katanov milli məsələyə daha çox önəm verir. Harada işləməsindən asılı olmayaraq xalqın ana dilində təhsil almasına, müstəqil ictimai-siyasi qurumunun olmasına, müstəqil inzibati ərazi vahidlərinin yaradılmasına can atır. Düşünür ki, nədən Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan Respublikaları, Dağıstan, Tatarıstan, Başqırdıstan və b. muxtar respublikalar olduğu halda Sibir Türklərinin milli inzibati respublikası olmasın?!

1925-ci ilin martında keçirilən Xakas Milli Mahal Xalq Deputatları Sovetinin II qurultayındakı İcraiyyə Komitəsinin sədri Qeorqi İtinqin Qərbi Sibirdə yaşayan və Türkcə danışan Xakaslar,

Oyratlar, Şorlar üçün bir inzibati vahid - Qərbi Sibir Türk Respublikası yaradılmasının vacibliyindən söz açır. Lakin Moskva onların fikrile razılaşmır. İ.V.Stalin rəsmi toplantılarda belə bir təkliflə çıxış edən yerli partiya-sovet işçilərini kəskin tənqid edir. Sibir Türklərinin öndərləri isə arzularını reallaşdırmaqdan əl götürmək istəmirlər. Bunun üçün “Sibir Türklərinin İttifaqı” adlı təşkilat yaradırlar. (Шекшеев А., 2011, <http://www.tuva.asia/news/ruregions/3426-hakasiya.html>, Шекшеев А., 2011:48-57, № 1).

Bu təşkilatın qarşıya qoyduğu məqsəd nəinki yerli KQB-ni, hətta Moskvanı da çox narahat edir. Lakin mərkəzin hədələri Sibir Türklərinin öndərlərini yollarından döndərə bilmir. Xakas Qeorqi İtiqini, şor Türklərindən Y.K.Telqerekov, oyrat Türkü (altaylı) Mixaylov-Oçi, rəssam Qriqori Çoros-Qurkin və başqaları bu təşkilatın fəallarıdır. 1928-ci il dekabrın 5-də Qeorqi İtiqin Novosibirskdə şübhəli şəkildə ölsə də, təşkilat öz fəaliyyətini davam etdirir (Şamil, 2012, http://ali-shamil.tr.gg/Qriqori-%C7oros_Qurkin.htm). Belə olduqda Moskva sərt cəza tədbirlərinə əl atır. 1934-cü il aprelin sonlarında N.Q.Katanov və onun əqidə dostlarından, 40 nəfərə yaxını həbs edilir. Həmin il avqustun 31-də Şərqi Sibir Diyar Xalq Məhkəməsi yaşları 23-33 arasında olan milli fəallardan Prokopi Semenoviy Borqoyakova, Terentiy İvanoviy Borqoyakova, Qeorqiy Pavloviy Bitotova, Vasiliy İvanoviy Sunçqaşyevə, Mixail Pavloviy Topoyevə, Qeorqiy Qeorqiyeviç Çebodayevə, Yakov Yevqrafoviç Çebodayevə və b. 2-5 il arasında həbs cəzası verir və K.K.Samrinin, B.A.Kobyakovun, T.N.Baltjakovun, A.M.Topanovun, N.Q.Katanovun əməlinə cinayət tərkibli bir iş olmadığına görə onları həbsdən azad edir (Политические... <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/Askiz/06.htm>).

N.Q.Katanov iki ilə yaxın təzyiq və təqiblər altında yaşadığından sonra yenidən toparlanır. Hətta onun müəllim işləməsinə və ali məktəbə qəbul olunmasına icazə də verirlər. Lakin həbs edilmiş İ.İ.Abdininin, Q.P.Bitotovun, K.K.Samrinin, K.A.Çulja-

novun, İ.V.Toqđınınin və başqalarının verdikləri izahatlar KGB-nin Xakasiya Vilayət İdarəsində işləyən kapitan Xamariyə N.Q.Katanov haqqında П-11009 sayılı cinayət işi açmasına imkan verir. Az sonra isə yəni 1937-ci il oktyabrın 21-də onu həbs edərək yenidən istintaqa başlayırlar. İstintaq o qədər də uzun sürmür. Çünki təşkilatın həbs edilmiş üzvləri fəaliyyətləri haqqında KQB müstəntiqlərinə lazım olduğundan da çox məlumat vermək məcburiyyətində qalmışdılar.

SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyası 1938-ci il iyulun 13-də N.Q.Katanovu ən ağır cəzaya, ölüm hökmünə məhkum edir və hökm elə həmin gün də icra olunur.

Xakasiyalı araşdırıcıların bəziləri isə N.Q.Katanovun 1939-cu ildə həbsxanada (Политические... <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/Askiz/06.htm>) öldüyünü yazır.

Sonuc

1926-cı il 26 fevral-5 mart Bakıda keçiriləcək Birinci Türkoloji Qurultaya Sovet rəhbərləri ciddi hazırlaşsa da, onların içərisində böyük bir narahatlıq da vardı. Qorxurdular ki, Türkiyədən gələn nümayəndələrin sayı çox olsa onlar məntiqli və elmi çıxışları ilə nümayəndələrə təsir göstərərlər. Odur ki, qurultaya iki ay qalmış Türkiyənin Bakı konsulluğunun guya casusluqla məşğul olduğu haqqında cinayət işi başladılar. ZSFSR Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsi («OQPU»/«ZakÇeka») 9 dekabr 1925-də bir neçə nəfəri həbs etdi və bununla da Moskva Türkiyə diplomatlarını gərginlik altında saxladı... (Tahirzadə Ə., 2005: 29 yanvar). Beləcə Türkiyədən gələn nümayəndələrin sayı minimum həddə çatdırıldı. Sibirdən gəlmiş müsəlman olmayan nümayəndələr isə Ərəb əlifbasının əleyhinə çıxış etməkdənsə öz xalqlarının problemlərini dilə gətirməyə üstünlük verdilər.

Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqrammasında Əli Yusifzadənin (1900-1938) adı yoxdur. 1926-cı il martın 8-də Azərbaycan Fovqəladə Komissiyasının (KQB) əməkdaşı Vasin belə bir əmr

hazırlayır: “Mən Az.ÇK-nın gizli siyasi şöbəsinin müvəkkili Zak.ÇK-dan alınan qərara görə qərara aldım: ...vətəndaş Əhməd Hacınski, Əli Yusifzadə, Dadaş Həsənov əvvəlcədən evlərində axtarış aparılmaqla həbs edilsinlər və Az.ÇK-nın islah evinə salınsınlar”. Qərarı göstərilir ki, onu dəyişmək olmaz. (Qəhrəmanlı N., 2010:145). Buradan belə anlaşılır ki, həmin dövrdə Azərbaycanda rəhbər vəzifədə işləyənlər də, Dövlət Siyası İdarəsinin (sonralar bu təşkilat KQB kimi tanındı-Ə.Ş.) rəhbərləri də bu həbsi durdura, qərarı dəyişə bilməzdi.

Həbsxana sənədindən aydın olur ki, yuxarıda adı çəkilən üç nəfər martın 11-də Az.ÇK-nın islah evinə gətirilir. Maddi sübut kimi Əli Yusifzadənin evindən bir qovluq da sənəd götürülür. Vəsinin Əli Yusifzadəyə aşağıdakı sualları verir:

1. Siz nə vaxt, neçə nəfərə və hansı əsasla Türkoloji Qurultay keçirilən salona daxil olmağa sənəd veribsiniz?

2. Siz Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənova qurultayda iştirak etmək üçün bilet veribsinizmi?

3. Siz xaricdən dəvət olunmuş alimlərin siyahısını haradan almısınız? (Qəhrəmanlı N., 2010:147).

Suallar xüsusi xidmət orqanlarının hansı məsələdə həssas olduğuna aydınlıq gətirir.

Birinci Türkoloji Qurultayın katibi olan Əli Yusifzadə 8 dil bilirdi, 1920-1923-cü illərdə Parisdə Ali Siyasi Elmlər Akademiyasında təhsil almışdı. Dövlət Siyası İdarəsi 6 fevral-20 may 1924-cü ildə onu həbs edərək istintaq apardıqdan sonra dilindən iltizam kağızı alıb həbsdən buraxıbmuş. Lakin 1927-ci il fevralın 28-dək istintaqı başa çatdırıb 10 il həbs cəzası verir və Şimal Buzlu okeandakı Solovki adalarına göndərilir. Ə.Yusifzadə Solovki adalarında SSRİ-də ilk dəfə siyasi məhbuslarının açıq aksiyasının təşkilatçılarından olub. 1935-ci ilin yanvarında onu həbsdən azad etsələr də, Azərbaycana dönməsinə icazə verməyib Özbəkistana göndərilir. 1938-ci ildə Daşkənddə həbs edib, həmin ilin avqustun 18-də orada güllələyirlər (Şamil Əli, 2014:190).

Qurultaydan sonra həbs olunan, istintaqa cəlb edilən təkçə Əli Yusifzadə, Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənov olmamışdır. Türkiyədən Azərbaycan ali məktəblərində dərs deməyə dəvət edilmiş İsmayıl Hikmət, Kırım tatarlarından Bəkir Çobanzadə, Asan Sabri Ayvazov, qazax Ahmet Baytursunov və b. da KQB tərəfindən dindirilmişdir.

Biz hələlik Azərbaycanda yaşayan, Azərbaycan arxivlərində olan sənədlərin bir qismi ilə tanış ola bilməmişik. SSRİ-nin başqa bölgələrində yaşayan qurultay iştirakçılarının hamısının istintaq materialları ilə tanış deyilik. Bildiyimiz odur ki, onlardan bir qrupu qurultaydan az sonra istintaqa cəlb olunub həbs edilərək Solovki adalarına göndərilmişdir.

Qurultayı Sovet məmurları istədikləri kimi idarə edib, arzuladıqları qərarları qəbul etdirlərsələr də, nəticə onların gözlədiyi kimi olmadı. Ərəb əlifbası ləğv edilib əvəzində Türk xalqlarının bir –birinin yazısını oxumasına əngəl olan əlifbalar qəbul edildi. Buna baxmayaraq toplantı milli düşüncəli insanlar arasında bir körpü rolu oynadı. Onların bir-biri ilə görüşüb fikir mübadiləsi etmələrinə şərait yaratdı. Nəticədə Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının bir qismi Vahid Türk Tatar Dövləti və Qərbi Sibir Türk Respublikası yaratmağa çalışdılar. Sovet hökuməti bu istəkdə olanların hamısını güllələsə də, onların ideyaları yaşadı.

Qaynaqlar

1. ERTAYLAN İsmail Hikmet.(1958). Azərbaycan'da Dört Buçuk Yıl, “Dergi” dergisi (Münxen), sayı 13. <http://www.trtazerbaycan.com/trtworld/az/newsDetail.aspx?HabərKodu=5a6b4ff5-542b-471b-bab1-f25ed4e510d4>

2. QƏHRƏMANLI Nazif. (2010). Vətən və istiqlal aşiqi Əli Yusif, “Avropa” nəşriyyatı, Bakı.

3. ÖZDEMİR Emin. (2007). 20. yüzilyilin baslarında Kazakistan'da fikir hareketleri, (Doktora tezi), Gazi Üniversitesi

Sosyalb İlimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.

4. PİRMANOV Adilcan, KAPEYEVA Aycan. (1997). Kazak inteligetsiyası, Almatı, 68.

5. ŞAMİL Əli.(2012). Türk Dünyasının Məşhurları-02:Nikolay Fyodroviç Katanov.<http://ali-shamil.tr.gg/Nikolay-Katanov.htm>,www.trtazerbaycan.com

<http://www.trtrussian.com/trtworld/az/newsDetail.aspx?HaberKodu=248a84d0-bcdc-4949-b1aa-0973da80b3da>

6. ŞAMİL Əli.(2012). Türk Dünyasının Məşhurları-45: Nikolay Qavriloviç Katanov.<http://ali-shamil.tr.gg/Nikolay-Qavrilovi%27-Katanov.htm>,www.trtazerbaycan.com

<http://www.trt.net.tr/trtworld/az/newsDetail.aspx?HaberKodu=d5d9765e-c127-4a37-b208-aa08f58c036d>

7. ŞAMİL Əli. (2012). Türk Dünyasının Məşhurları: Qeorqi İtqini <http://ali-shamil.tr.gg/Qeorqi-%26%23304%3Bt%26%23305%3Bqin.htm>,

www.trtazerbaycan.com<http://www.trtazerbaycan.com/az/newsDetail.aspx?HaberKodu=d231683c-6593-461d-ab6c-4f67e2710c11>

8. TAHIRZADƏ Ədalət, Türkoloji Qurultaya “ÇK” “hədiyyə”si, “525-ci qəzet”, 29 yanvar 2005, №18; 1 fevral, №19).

9. Yoloğlu Güllü. Sibirin işğalı: Ruslaşdırma və xristianlaşdırma – Birinci hissə, <https://admiral.az/az/mobile/news/22543>

10. Yoloğlu Güllü. Sibirin işğalı: Ruslaşdırma və xristianlaşdırma – İkinci hissə, https://admiral.az/az/news/technology/26625/sibirin-ishgali-ruslashdirma-ve-xristianlashdirma-i-hisse#.WANrZ_mLTIU

11. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (2006) (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, Elmi işçi Əliheydər Atakişiyev. “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı.

Rus dilində

12. ГЛАДЫШЕВСКИЙ Алексей.(2008).Союз тюрков Сибири, 29 Феврал // [www. gorno-altaisk.ru](http://www.gorno-altaisk.ru)

13. КИЛИЖЕКОВА М. Ф.(2009). О трагической судьбе просветителя хакасского народа Николая Гавриловича Катанова (1894-1939). Толы Хоорай, 17 март. <http://www.khakasia.com/forum/index.php?threads/Николай-Гаврилович-Катанов.276/>

14. Миссионерско-просветительская система Н.И.Ильминского, <http://www.portal-missia.ru/node/531>

15. Политические репрессии в Аскизском районе Хакасии (1920 -1950). <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/Askiz/06.htm>

16. СОЛОВЬЕВА Татьяна. Семья Итыгиных и Барсугачевых, и их вклад в историю развития Красноярского края и Хакасии <http://www.khakasia.com/forum/index.php?threads/Георгий-Игнатьевич-Итыгин.250/>

17. ТУГУЖЕКОВА В.Н., Карлов. (1998). С.В. Репрессии в Хакасии, Абакан, г. <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/RepHak/3.htm>

18. ШАМИЛ Али.(2014). "Известные и неизвестные страницы I-ой тюркологической конференции в г. Баку", Ногайцы: XXI век. История. Язык.Культура. От истоков - к грядущему. Материалы Первой Международной научно-практической конференции. Черкесск, 14-16 мая 2014 г., стр.185-192.

19. ШЕКШЕЕВ А.П.(2011). Власть и национальная политическая элита Хакасии: взаимоотношения в 1920-1930-е годы, Мир Евразии jurnalı, № 1, с. 48-57.

20. ШЕКШЕЕВ Александр.(2011) Хакасия: Непростое рождение республики, Hakasiya qəzeti, 15-18 мая sayı (88, 89, 90). <http://www.tuva.asia/news/ruregions/3426-hakasiya.html>

*Ali Shamil,
Advisor of Foreign Relationship of director of Folklore
Institute of National Academy of Sciences of Azerbaijan
alishamil@yahoo.com*

NIKOLAI KATANOV, THE PARTICIPANT OF TURKOLOGICAL CONGRESS AND WHO WANTED TO FOUND WESTERN SIBERIA TURKISH REPUBLIC

Abstract

Nikolai Katanov Feodor, the famous tukologist, the lover of monarchy, professor of Kazan University, modified the life of Nikolai Katanov Gavrilov, who was born at the village of Saraj in the proximity to the district of Askiz of Sibir on the 5th December of 1894.

Nikolai Katanov Feodor cared about the education of Nikolai Katanov Gavrilov adopting him and giving his surname to him.

Thanks to his uncle Nikolai graduated from the two-classes village school at the Askiz, and then continued his education at the religious seminary at the Krasnoyarsk. He got admitted to the Kharkov Novo Alexander Agricultural Institute, the most authoritative university of Russia.

The progress of I World War, the defeat of Russia, the forced occupation of government by Bolsheviks on the October of 1917 deepened the confusion in the country. Both sides began the military mobilization. N.G.Katanov was joined to the 29th regiment of Denikin.

N.G.Katanov served to his nation all over his life. That's why he was a member of the organization of Union of Siberia's Turks and had done serious jobs there. This secret union disturbs the KGB and that's why they arrested N.G.Katanov on the end of April of 1934. He was released. But KGB arrested him again on 21 April of 1937. He was accused of associate ship of Union of Siberia's Turks, with the diligence to structure of Western Siberia Republic. He was condemned to the most cruel punishment – with the capital punishment on 1st July of 1938. The sentence was carried out the same day.

Key words: Nikolai Gavrilov Katanov, Union of Sibir's Turks, Western Siberia Republic

Али Шамиль
советник директора по международным
связям Института Фольклора НАНА

ХАКАС НИКОЛАЙ КАТАНОВ: УЧАСТНИК ПЕРВОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА ИЛИ СТОРОННИК СОЗДАНИЯ ЗАПАДНО-СИБИРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Николай Фёдорович Катанов, известный тюрколог, сторонник монархии, профессор Казанского Университета определил жизненный путь Николая Гавриловича Катанова, родившегося в селе Саража возле посёлка Аскиза Сибири, 5-го декабря 1894-го года. Он занялся его воспитанием и учёбой, усыновив и дав присвоив ему свою фамилию.

Благодаря своему дяде, Николай, сначала закончил двух-классную сельскую школу в Аскизе, затем продолжил учёбу в религиозной семинарии в Красноярске. В 1916-м году он поступил в Харьковский НовоАлександровский Сельскохозяйственный Институт - в один из самых влиятельных вузов России.

Усиление военных действий на поле Первой Мировой Войны, поражение России, насильный захват власти большевиками в октябре 1917-го года углубила путаницу в стране. Обе страны начали военную мобилизацию. Н.Г.Катанов, выпускник второго курса тоже включается в состав 29-го полка Деникина.

Н.Г.Катанов всю свою жизнь посвятил служению своему народу. Поэтому он стал членом тайной организации под названием «Союз Сибирских тюрков» и делает важные дела. Эта тайная организация беспокоит КГБ и поэтому его арестовывают в конце апреля 1934-го года. Скоро его освобождают. Но КГБ снова арестовывает его 21-го октября 1937-го года. Он обвиняется в членстве Союза Сибирских Тюрков, усердным сторонником построения Западно-Сибирской Республики. Он осуждается на самое жестокое наказание – приговор смертной казни 1-го июля 1938-го года. Приговор исполняется тот же день.

Ключевые слова: Николай Гаврилович Катанов, Союз Сибирских Тюрков, Западно-Сибирская Республика

*Səxavət Ociyev,
Özbəkistan Turan Fənn Akademiyasının
həqiqi üzvü, Səmərqənd ş.
aliaskar555@mail.ru*

ÖZBƏKİSTAN NÜMAYƏNDƏLƏRİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA

Özət

Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında xüsusi və mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş I Türkoloji Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənilib hazırlanması və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilib hazırlanıb. Bu toplantıda Özbəkistandan da yeddi alim iştirak etmişdir.

Məruzədə Özbəkistandan dəvət edilmiş alimlər haqqında məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Bakı, Özbəkistan, Yunus Məşriq oğlu Elbəy, Seyid Rza Əlizadə, Qazi Alim Yunusov

Giriş

Əziz həmyerlilərim, qürur duyuram ki, belə əlamətdar gündə mən sizinlə birlikdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əsas binasının kiçik zalında Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş konfransda iştirak edirəm. 90 il öncə isə 9 özbək ziyalı Bakıda olub, bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yerləşən binanın Böyük Akt zalında keçirilən qurultayda iştirak edib, türk xalqlarının nümayəndələri

ilə görüşərək fikir mübadiləsi ediblər. Özbəkistandan Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən Abdurrəşid Abducabbarovun, Qazi Alim Yunusovun, Şakircan Rəhiminin, Bikcan Rəhmanovun, İsmail Sadrinin, Aşurəli Zahirinin, Meşriq Yunus oğlu İlbe-kən, Rəhim İnaqomovun, eləcə də Özbəkistandan gəlib Bakıda müəllim işləyən və ilk dəfə Qaşqarlı Mahmudun “Divani lüğəti-türki” əsərini dilimizə çevirən Xalid Səid Xocayevin sonrakı taleyi çox acınacaqlı olub. Onların hamısını 1937-1938-ci ildə güllələyib, ailələrini də həbs edib və ya sürgünə göndəriblər.

Uzun illər onların adlarını çəkmək, əsərlərini oxumaq qadağan olsa da, bu gün “xalq düşməni” adlandırılmış həmin insanlarla qürur duyuruq. Onların vətən və millət üçün necə xeyirxah işlər gördükləri işlərdən hər yerdə fərəhlə danışırıq. Haqqlarında yazılmış məqalələri, kitabları, çəkilməmiş sənədli filmləri və hazırlanmış radio-televizya verilişlərini gəncliyə örnək kimi təqdim edirik.

1. Özbəkistan-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinə qısa nəzər

Onu deməyi özümə borc bilirəm ki, 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda özbəklərin sayca çox olması heç də təsadüfi deyildir. Eyni kökdən gələn, bu gün azərbaycanlı və özbək adlandırılan insanlar bir-birlərindən minlərlə kilometr uzaqda yaşasa da, arada Xəzər kimi böyük bir dəniz olsa da, onlar bir-birləri ilə sıx bağlı olmuşlar. Məhəmməd Füzulinin əsərləri Özbəkistanda necə sevilərək oxunubsa, Əlişir Nəvainin əsərləri də Azərbaycanda eləcə sevilə-sevilə oxunub.

1562-63-cü illərdə Qarabağda doğulan Yusif Məhəmmədcan oğlu Məhəmmədşahini bu gün Azərbaycanlılardan çox özbəklər sevir desəm yəqin ki, yanılmaram. Çünki o, Qarabağda doğulsa da, ömrünün ən gözəl çağlarını Şərqi şöhrəti sayılan Səmərqənddə yaşamışdır. Orada qısa müddətdə böyük alim, uyumlu bir insan, gözəl müəllim kimi tanınmışdır. Az vaxt içərisində o, şəhərin filosof və şairləri arasında nüfuz qazanaraq “Böyük axund” fəxri adını qazanmışdır. “Haşiyeyi Xanigahı”,

“Tətimmətul-həvaşu fi izalətil-ğəvaşi” (Qaranlıq məsələləri aradan qaldırmaq məqsədilə haşiyələrə əlavə), “Nur saraylarının şərhli olan hür mənzərələrinə haşiyə”, “Varlıq fəlsəfəsi kitabına haşiyə” və b. əsərlərini yazır. Yusif Qarabağının Əbu Əli İbn Sınanın “Qanun” əsərinə yazdığı şərh və izahlar yaşadığı dövrdə deyil, özündən sonrakı yüzillərdə də böyük maraqla qarşılanmışdır. Buxara əmiri Əmir Bahadur xan Yusif Qarabağının şərəfinə 1619-cu ildə yeni bir kitabxana tikdirir, onu da kitabxanaya rəhbər təyin edir. Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Biruni adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar fondunda Yusif Qarabağının 24 traktatı saxlanılır. Həyatını elmə və şeirə həsr etmiş Yusif Qarabaği 1647-ci ildə Buxarada gözlərini həmişəlik yumur. Onu Buxara yaxınlığındakı Səfid-Muy kəndində, indi Sallaxana darvazası kimi tanınan Baba-i Şauki Parəduz darvazasının yaxınlığındakı qəbiristanda dəfn edirlər. 43 il sonra, yəni 1690-cı ildə cənazəsini Bədəxşana apararaq, sevimli müəllimi Xəlilullah Bədəxşanınin türbəsinin yanında dəfn edirlər. (Şamil, <http://ali-shamil.tr.gg/Yusif-Qaraba%26%23287%3Bi.htm>)

Rusiya Qafqazı və Türkünstanı işğal etdikdən sonra Azərbaycanlılarla özbəklər arasında əlaqələr zəifləsə də, tam kəsilmədi. Ədəbi və mədəni əlaqələrimizin yeni mərhələsi başladı. Azərbaycanlı, repressiya qurbanı Seyid Rza Əlizadə (1887-1945) təkcə özbəklər üçün deyil, bölgədə yaşayan bütün xalqlar üçün bir çıraqlı rolunu oynadı. Özbək, fars, ərəb, ingilis, alman, fransız, italyan, ivrit, kürd, tacik, urdu, rus, erməni dillərini bilən Seyid Rza cədidçilik hərəkatının öncüllərindən oldu. Türkünstanda, Qafqazda, Hindistanda nəşr olunan qəzet və jurnallarda yüzlərlə məqalə və şeir nəşr etdirdi. Qafqazda türk dilində nəşr olunan “İrşad”, “İqbal”, “Molla Nəsrəddin” kimi qəzet və jurnallara “Bəhlul”, “Nəşətər”, “Zənbur”, “Rəncbər”, “Şapalaq”, “S.R.Səmərqəndi” və s. imzalarla yazılar göndərməklə yanaşı, həmin qəzet və jurnalların Səmərqənddə yayılmasında da böyük əməyi olub. Onun təşəbbüsü ilə 1907-ci ildə Səmərqənddə “Həyat”, 1908-ci ildə isə “Ye-

ni həyat” məktəbləri açılmışdı. M.Ə.Sabir xəstə olarkən Əlizadə Şamaxıya gəlir. 1910-cu ildə qələm yoldaşları Mahmud Behbudu, Hacı Muin, İsmayıl Axundov, Molla Xalim Kərimov, Əhməd Hacı Əbdürəsul oğlu və başqaları ilə pul toplayaraq xəstə Sabirə göndərir. 1911-ci ildə isə Sabirin ölüm xəbərini eşidən Səmərqənd ziyalıları böyük şairə 40 gün yas saxlayırlar.

Yeni tipli məktəblərdə dərs deyən, tədris proqramı hazırlayan gənc maarifpərvər mətbuatla da əlaqəsini kəsmir. Səmərqənddəki “Səmərqənd”, “Noviy Samarkand”, “Ovozi tacik” qəzet və jurnallarına məqalələr yazır. “Ayna” jurnalının məsul katibi olur.

Seyid Rza sonra “Şərq” qəzetini, 1916-cı ildə isə “Teleqraf xəbərləri” qəzetini, 1919-cu ildə isə “Şöhləyi inqilab” jurnalını nəşr edir. Onun təşəbbüsü ilə 1918-ci ildə Səmərqənddə Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” operaları, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” operetları tamaşaya qoyulur. Seyid Rza bu tamaşalarda müxtəlif rolları oynayır.

Puşkinin, Qoqolun, Şoloxovun və Amerikan yazıçısı Elton Sinklerin əsərlərini tacik dilinə, Bartoldun “Türküstan və Avropanın ümumi tarixi” adlı əsərini isə fars dilinə tərcümə edən Seyid Rzaya özbək və taciklər və Türküstanda yaşayan farslar və ərəblər üçün dərs kitabları yazmaq sifarişi verilir. O, az zamanda özbək və tacik ümumtəhsil məktəbləri üçün “Əlifba”, “Coğrafiya”, “Tarix”, “Riyaziyyat”, “Həndəsə”, “Astronomiya” və “Ərəb dilinin qrammatikası” kitablarını yazır. Tacik dilinin qrammatikasını, iki cildlik rusca-tacikcə lüğət çap etdirir.

Seyid Rza Əlizadənin yazdığı “Əsri-səadət”, “Mədəniyyəti-islam” və başqa dini kitablar təkcə Türküstanın deyil, İranın, Əfqanıstanın, Pakistanın, Hindistanın və b. ölkələrin mədrəsələrində dərs kitabları kimi tədris edilir. Hazırda Pakistanın Lahor şəhərinin kitabxanasında S.R.Əlizadənin 33 kitabı saxlanılır. Bu əsərlərin 20-si tərcümə, 13-ü isə orijinal kitablardır. (alishamil.tr.gg/Seyid-Rza-%26%23399%3Blizad%26%236...)

Nəinki özləri, ailələri könüllü gedərək Özbəkistanda yaşayan Azərbaycanlılar, hətta sürgünə göndərilənlər də qısa bir zamanda zəhmətləri, fərasətləri və bacarıqları ilə bölgədə böyük nüfuz qazanmışlar. Yüzlərlə belə insandan birini - Maqsud Şeyxzadəni nümunə göstərməklə Birinci Türkoloji Qurultaya gələn özbəklərdən söz açacam.

Filosof-şair, dramaturq, tərcüməçi, görkəmli pedaqoq, dilçi, tənqidçi, folklorşünas və ədəbiyyatşünas kimi şöhrətlənmiş Maqsud Şeyxzadənin(1908-1967) ata-babası qazaxlı olsa da, o Ağdaşda doğulub. İlk təhsilini məşhur ziyalı Muxtar Əfəndinin açdığı "Rüşdiyyə" məktəbində alıb. 1920-25-ci illərdə Bakı seminarıyısında oxuyub, Dağıstanda iki il müəllim işləməklə yanaşı Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda qiyabi oxuyub. Bakıda Mayakovski, Nazim Hikmət və b. şairlərlə tanış olur, qəzetlərdə "Azad dağlar qızına", "Şeyx Şamil", "Bu axşam" və "Sahildə" adlı şeirlərini dərc etdirib. 1928-ci ildə onu millətçilikdə ittiham edib Özbəkistana sürgün edirlər.

M.Şeyxzadə Daşkənddəki Pedaqoji İnstitutda qiyabi oxuyur və azərbaycanlı uşaqlar üçün açılmış Nərimanov adına məktəbdə və "Qızıl Özbəkistan", "Şərq həqiqəti" və "Leninçi" qəzetlərində çalışır. Özbəkə yazdığı şeirlərini mətbuatda dərc etdirir. 1932-ci ildə "Layiq sakçı", 1933-ci ildə "On şeir", 1933-ci ildə "Üçüncü kitab", "Ündaşlarım", 1935-ci ildə "Respublika", 1937-ci ildə "Yeni dövrən", "On iki", 1938-ci ildə "Bayram nəğmələri", "1942-ci ildə "Mübarizə nə üçündür?", 1948-ci ildə "Vətən şeirləri" kitablarını dərc etdirir.

1933-35-ci illərdə Özbəkistan SSR Xalq Komissarlar Soveti yanında Elm Komitəsinin aspiranturasını bitirərək A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda elmi işçi işləyir. O, klassik və müasir özbək ədəbiyyatını, eləcə də Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatını tədqiq edir, dünya poeziyasının fəlsəfi nöqtələrinə toxunur, Nəvainin yaradıcılığından dissertasiya yazaraq filologiya elmləri namizədi adı alır.

1938-ci ildən ömrünün sonunadək Nizami adına Daşkənd Pedaqoji İnstitutunda özbək ədəbiyyatı tarixindən dərslər deyir, dekan və özbək ədəbiyyatı kafedrasının müdiri işləyir.

1941-ci ildə M.Şeyxzadə "Cəlaləddin Mənzuberdi" pyesini yazmaqla özbək dramaturgiyasına yeni bir ruh gətirir. Coşğun pafoslu, romantik ruhlu əsər tamaşaçıların ürəyini elə fəth edir ki, çoxları bu pyesi az qala bütünlüklə əzbər bilir.

1952-ci ildə Maqsud Şeyxzadə yenidən millətçiliyində suçlandırılaraq tutulur. Daşkənd məhkəməsi ona 25 il həbs cəzası kəsir və Sibirə həbsxanaya göndərilir. Stalinin ölümündən sonra ölkədə bir yumşalma hissə olunmağa başlayır. 1954-cü ildə həbsdən Daşkəndə dönsə də, nə ona iş verilir, nə də əsərləri çap olunur.

1957-ci ildə "Daşkəndnamə" poemasını dərc etdirir. 1958-ci ildə isə Daşkənddə keçirilən Asiya, Afrika Yazıçılar Konqresində Nazim Hikmət, Əziz Nesin, Melih Cevdet Anday və dünyanın başqa ölkələrindən gəlmiş yazıçı və şairlərlə tanış olur.

Bir il sonra nəşr etdirdiyi "Çərək əsr divanı" kitabına isə lirik əsərləri daxil edilir. "Alpamış", "Qərib və Şahsənəm", "Şirin-şəkər" kimi xalq dastanları haqqında da dəyərli araşdırmalarını ortaya qoyur.

1959-cu ildə Şeyxzadə məşhur astronom, hökmdar, elm-mərifət dünyasının cahangiri Mirzə Uluğbəyin həyatı, taleyi, fəaliyyətini özündə əks etdirən "Mirzə Uluğbəy" faciəsini yazır. O, "Cəlaləddin Mənzuberdi" və "Mirzə Uluğbəy" pyesləri ilə özbək dramaturgiyasında mənzum tarixi faciə janrının əsasını qoyur. 1961-ci ildə "İllər və yollar", 1964-cü ildə "Şeirlər" şeir kitablarını çap etdirən M.Şeyxzadəyə həmin il Özbəkistan SSR-in Əməkdar incəsənət xadimi adı verilir. O, dünya klassiklərini "Pələng dərisi geymiş pəhləvan", "Romeo və Cülyetta", "Hamlet", "Sonetlər", "Çaylı Harold", "Faust", "Motsart və Salyeri", "Tunc atlı", "Taun çağı ziyafət", "Qafqaz əsiri", "Bastunçu aulu" və s. əsərlərini özbək dilinə çevirmişdir (<http://ali-shamil.tr.gg/Maqsud-%26%23350%3BŞeyxzad%26%23601%3BNin-.htm>).

20 yüzildə Özbəkistanın elm, mədəniyyət, incəsənət və b. sahələrində də minlərlə Azərbaycanlı çalışmışdır. Bu gün də orada çalışan Azərbaycanlıların sayı onminlərlədir və əksəriyyəti də böyük nüfuz sahibləridirlər.

2. Özbəkistan Türkoloji qurultay ərəfəsində

Bütün müstəmləkəçilər kimi Rusiya da əsarət altına aldığı xalqları parçalamaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. 19-cu yüzildə Türküstanda cədidçilərlə qədimçilər arasında gərginlik o yerə çatmışdır ki, az qala müstəmləkəçilərin zülmü yaddan çıxmışdı. Onlar birləşib işğalçılara qarşı xalqı səfərbərliyə almaqdansa, bir-birinə qarşı barışmaz düşmənlər kimi davranırdılar.

Hökumət dairələri cədidçilərin tərəfini saxlasa da, onlar üzərindəki nəzarətini bir an da olsa azaltmırdı. Hətta cədidçilərin fəallərini həbs etməkdən, sürgünə göndərməkdən və başqa vasitələrlə cəzalandırmaqdan da çəkinmirdi. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikləri vaxt verdikləri saxta vədlərə aldanan cədidçilərin əksəriyyəti onların tərəfini saxladılar. Elə ki, Sovetlər mövqelərini yerlərdə möhkəmlətməyə başladı, cədidçiləri də sıxışdırdı, təqib etdi, həbslərə atdı və güllələtdi.

1926-cı ildə Bakıda Türkoloji Qurultaya hazırlıq gedəndə Özbəkistanda Münevverkari Abdureşidovun, Abdurrauf Fitrət, Abdulhamid Çolpan, Abdulla Avlanidir, Qulom Zafariy, Tavollo ləqəbilə tanınan Tulaqan Xujamyarovun, Abdulla Qədiri, Seyid Rza Əlizadə və b. cədidçilər müxtəlif vəzifələrdə işləyirdilər və cəmiyyətdə də böyük nüfuzları vardı. Onların əksəriyyəti də ərəb əlifbasında islahatlar aparılması və ya yeni əlifbaya keçilməsi uğrunda illərdir mübarizə aparırdılar. Lakin onlardan heç biri Qurultaya nəinki nümayəndə kimi, heç dəvət olunan, fəxri qonaq kimi də çağırılmadılar.

Özbəkistandan Türkoloji Qurultayda Abdurrəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov, Şakircan Rəhimi, Bikcan Rəhmanov, İsmail Sadri, Aşurəli Zahiri, Meşrik Yunus oğlu İlbec (Elbək), Rəhim İnaqomovu göndərildi. (1926-cı il, 2006:345-350).

Rəhim İnaqomov, Abdurrəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov və Qazan tatarlarından olub da Səmərqənddə yaşayan Mecid Usmanov mənim ikinci vətənim olan Səmərqənddən göndərilmişdi. O dövrdə Səmərqənd Özbəkistanın paytaxtı idi.

4. Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi Məşriq Yunus oğlu İlbəy(Elbəy)

Məşriq Yunus oğlu İlbəy (Elbəy) 1898- ci ildə Özbəkistanın Bostanlıq rayonunun Xumsan kəndində kasıb ailədə doğulmuşdur. Məşriqin uşaqıq illəri Türküstan torpaqlarının bölünməsi, talan edildiyi ağır dövrdə keçirdi. O, 1905-ci ildə dörd illik məktəbə daxil olur və əla oxuyur. Sonra Daşkəndə gələrək, Quyu Divanbəyi məhəlləsində 1911-ci ildə yeni üsullu(Üsuli-cədid) məktəbə daxil olur. Maddi sıxıntı içərisində yaşayan Elbəy təhsilini davam etdirib elm öyrənirdi. Daşkənd şəhərinin, Şayxontoxur məhəlləsində Münəvvər Qarının (o dövrdə ən nümunəvi sayılan) Rüşdiyyə məktəbini bitirdikdən sonra müəllimlik etdi. Müəllimliklə bərabər Elbəy mətbəədə də işlədi. Beləcə, O, mətbuat, çap işlərini püxtə öyrəndi. Yaradıcılığının ilk mərhələsinə başlayaraq, müxtəlif mətbuatlarda məqalələr çap etməyə başladı. Türkiistanın əvvəl Çar Rusiyasının, sonra isə bolşeviklərin alovunda yandığı bir vaxtda, Elbəy kimi ürəyi odlu vətənpərvər ziyalılara ehtiyac var idi. Eyni zamanda sovet ideologiyası qabaqcıl milli ziyalıları nəzarətdə saxlasa da, onları ələ alıb, özlərinə xidmət etdirmək məqsədi ilə bəzən onlara şərait də yaradırdılar. Elə bu illərdə gənc şair, yazıçı Elbəy 1917-ci ildən başlayaraq, müxtəlif mətbuatlarda “ Kuroqla” (silaha), “ Turan” , “ Türk sözü”, xüsusən 1920-ci ildən texnikum və institutda dərs verdiyi zaman, araşdırmalar apardı, dərsliklər yaratdı, məqalələr dərc etdi. Qeyd etdiyimiz kimi, bolşeviklərin aldadıcı güzəştlərindən bir az yararlanan Elbəy 1926-cı ildə Bakı qurultayından geri döndükdən sonra vətəninə, xalqına edilən haqsızlığa dözə bilmədiyindən öz etirazını “ Lena gülləboranı” , “ Azadlıq gülləboranı” , “ Özbək igidinə” , “ Müjdələr” , “ Dəniz” , “ Solğun çiçək” , “ Könül çiçəyi” və başqa çoxsaylı

şeyrləri ilə bildirirdi. Elbəyin zəngin elm və publisistik irsini qısa bir vaxt çərçivəsində, yaxud bir neçə vərəqə sığdırmaq mümkün deyil. Acınacaqlısı odur ki, cəmi qırx dörd il ömür yaşayan, ondan da beş ilini Stalin rejimi casuslarının zülmünə dözə bilməyib 1942-ci ildə “ xalq düşməni” damğası ilə həbsxanada vəfat etdi. Məhz Özbəkistan müstəmləkədən azad olduqdan sonra Elbəyin qızıl xəzinəsindən əsərləri çap olundu və xatirəsi əbədiləşdirildi. (Şamil, <http://ali-shamil.tr.gg/>)

5. Qazi Alim Yunusov və Türkoloji Qurultay

Qazi Alim Yunusov (1889-1942) – Özbəkistanın tarixçisi və folklorşünası kimi fəaliyyət göstərmişdir. Daşkənd şəhərində doğulsa da əsasən qədim Səmərqənd şəhərində yaşayıb, yaratmışdır, Özbəkistan Akademiyası mərkəzində sədr müavini vəzifəsində çalışaraq xalq epik mahnılarını, dastanlarını və özbək xalqının milli quruluşu tarixi bərəsində materiallar toplayaraq çap etmişdir. Onun da millətsevərliyi, bilimdanlığı nəticəsində 4 dekabr 1937-ci ildə NKVD-nin üçlüyü tərəfindən on il həbs olunmuşdur. 5 may 1942-ci ildə Arxangel vilayətində həbsxanada vəfat etmişdir.

6. Türkoloji Qurultayın ideyalarının təbliğində Seyid Rza Əlizadənin rolu

Qurultaya qatılmasa da, burada irəli sürülən ideyaların reallaşması uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparan, Özbəkistanda, xüsusən, Səmərqənddə istiqlal uğrunda özbək ziyalıları ilə çiyin-çiyinə mübarizə aparan həmyerlimiz, görkəmli pedaqoq, yazıçı, şair, tərcüməçi Seyid Rza Əlizadə (1887-1945) fəaliyyəti haqqında bir neçə söz deməyi özümə borc bilirəm. Azərbaycanlı Seyid Rza bütün ömrünü Səmərqənddə yaşayaraq, Türkistan elm, fənn, mədəniyyətinə həsr edib. 1917-ci ildə özbək ibtidai məktəbləri üçün ilk əlifbanı (Birinci il), 1920, 1924, 1925-ci illərdə tacik ibtidai məktəbləri üçün əlifba (Soli naxustin) tərtib edib. 1919-1921-ci illərdə özü təsis və baş redaktorluq etdiyi “ Şöləyi inqilab” (İnqilab alovu) jurnalı 91 nömrədə, 4000 nüsxədə çap

olunaraq, bütün Türkünstanda maraqla oxunurdu. Həmçinin gizli yollarla bütün şərq dövlətlərinə yayılmışdır. Bu jurnalın birinci nömrəsi Səmərqənd ölkəşünaslıq muzeyində saxlanılırdı, qalan 90 nömrəsini isə 1990-cı illərin əvvəllərində Tacikistan milli kitabxanasından fotokopiyalarını gətirib, geniş tədqiq etmişik. Ümumiyyətlə, Əlizadəşünaslarla birlikdə Seyid Rzanın 500-ə yaxın elmi əsərlərini, məqalələrini, şeirlərini tapıb, üzə çıxarmışıq.

S.R.Əlizadənin yeniliklərindən biri də onun ana dilinə müraciəti idi. 1914-cü ildə “Ayna” (Güzgü) jurnalının 35-ci nömrəsində “Hər millət öz dili ilə fəxr edir” məqaləsi demək olar ki, bu gündə də çox aktualdır. Bu məqalədə Əlizadə yazır: “Zəmanəmizdəki iki mühüm məsələlərdən biri də dil məsələsidir. Ayıq millətlər bunun əhəmiyyətini birinci məsələlərdən artıq hesab edirlər. Həmişə öz dillərindən xəbərdar olurlar, hər kim yeri gələndə, bir xarici söz yerinə iki, ya üç kəlmə öz sözlərindən qoşub axırına yetirirlər. Həqiqətən həm, hansı bir millət ki, öz dilini özgə lüğətlərdən təmiz saxlasa, öz millətini mühafizə etsə, din və adətini əldən verməz. Lakin biz türkünstanlılar isə qəflət və cəhalətimizin çoxluğundan bu mühüm məsələdən həm xəbərsizik. Öz dilimizdə türkcə ya ərəbcə sözlər olduğu halda, yenə də həvəs üçün rus və yaxud fransız sözlərini araya qoşub, istifadə edirik. İki türkünstanlı bir-biri ilə danışanda həvəslə rus sözlərini araya gətirmək, xüsusən ayıb olmalıdır. Bu Türkünstanımızda hansı bir rus, yaxud erməni öz dilini qoyub, bir-biri ilə türkcə danışirlər?! Amma biz danışdığımız vaxtda heç olmasa, hər bir cümlədə bir kəlmə rus sözü işlədilir. Məsələn: Mənə bir az pomoqat edin; Onu bu qədər iştraf etdilər; Filan adamın dükanını peçat etdilər; Filankəsin bağına arist qoydular; Mən borcumu sovsim qurtardım; Bu yer çox çisto imiş; Getdik, qulyat eləyək; Filankəs persiyon ya ki, sart-dır?... Və halənki, bu sözlərin hamısı müsəlmancasına tərcümə olunur.

Məsələn: pomoqat - kömək eləmək
ştraf - cərimə
peçat - möhür

arist - həbs
sovsim - tamam, yaxud bütün
çisto - təmiz
persiyon - iranlı
sart - türkistanlı, yaxud özbək

Bunları yazmaqda məqsədimiz günahlandırmaq, rusca oxumamaq və yaxud öyrənməmək deyil. : Bəli!.. heç bir ağıllı, huşlu adam rusca oxuyub, danışmaq lazım deyil deyə bilməz. Lakin öz dilini qoyub, öz həmyerlisi, həmməzhəbi ilə rusca, fransızca və başqa dildə danışsa, eyibdir, ardır, başqa sözlə desək, gülməlidir. Əgər ki, dilimizin qədir- qiymətini mühafizə eləməsək, ona xarici lüğət və sözləri qoşsaq, yaxın bir zamanda dil və millətimizi itirəcəyik. Millətimizi itirsək, məzhəbimiz öz- özünə yox olacaq. Onda biz üçün dilimizi xarici sözlərdən mühafizə eləmək ən birinci mühüm vəzifədir” (“Ayna” jurnalı, 1914).

S.R.Əlizadə Akmal İkrarov, Fayzulla Xocayev, A.Kadri, Usman Nasir, Fitrət, Çulpan, N.Turakulov və minlərlə başqa vətənpərvər ziyalılar kimi, 1937-ci il qurbanı olaraq, həbs edilib. Vladimir şəhərində məhbuslar həbsxanasında 1945-ci ildə ağır xəstəlikdən vəfat etmişdir.

Sonuc

Sovetlər Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin əksəriyyətini güllələsə də, həbsxanalarda məhv etsə də, əsərlərini yasaqlasa da, onların ideyalarını məhv edə bilmədi. Rus hökumətinin istədiyini bolşeviklər 1926-cı ildə, yəni Birinci Türkoloji Qurultayda həyata keçirdilər. Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəzlənməsi haqqında qərar qəbul edildi. Lakin Türk xalqlarının latın əlifbası əsasında özləri üçün hazırladıqları əlifba da bir - birindən fərqlənirdi. Bu da türk xalqlarının bir birinin yazısını oxumağı asanlaşdırmaqdan daha da çətinləşdirdi.

Sovet hökumətini bu da qane etmədi. 1939-cu ildə türk xalqları məcburi kiril qrafikası ilə hazırlanmış fərqli əlifbalardan istifadə etməyə başladılar.

Sovetlər Birliyi parçalandıqda türk xalqları yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçməyi qərara aldılar. Özbəkistan öz müstəqilliyini elan etdikdən iki il sonra, 02 sentyabr 1993-cü ildə latın əlifbasına keçmək barəsində qərar qəbul etdi. Demək olar ki, bu günkü latın əlifbasının kökündə elə o illər qəbul olunan latın qrafikasının variantları durur.

Əlavə 1. Bakıda 26 fevral 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən Türküstanlılardan bir qrupu.

Əlavə 2. Özbək dili üçün latın əlifbası əsasında 1926-cı ildə qəbul olunmuş əlifba və onun sonrakı dəyişdirilən variantları.

ÖZBƏK ƏLİFBƏSİ. اوزبک تەلەپباسى

a-ä ۱ - ۲ ata.	b-B ۳ ب	d-d ۴ د	f-f ۵ ف	m-m ۶ م
o-ö ۷ - ۸ solar, soliq.	t-T ۹ ت	x-X ۱۰ خ	q-Q ۱۱ ق	n-n ۱۲ ن
y-ü ۱۳ - ۱۴ buxup, tyryk.	p-P ۱۵ پ	z-Z ۱۶ ز	k-K ۱۷ ک	v-V ۱۸ ۋ
l-l ۱۹ - ۲۰ galde, helde.	x-X ۲۱ خ	s-S ۲۲ س	g-g ۲۳ گ	h-h ۲۴ ه
o-o ۲۵ - ۲۶ man. sm.	c-C ۲۷ ج	z-Z ۲۸ ز	n-N ۲۹ ن	f-F ۳۰ ف
e-e ۳۱ - ۳۲ bel. sel.	x-X ۳۳ خ	q-Q ۳۴ ق	t-T ۳۵ ت	m-slym ۳۶ مەسلیم

Axırmıncı variant 1938-ci ilə qədər istifadə olunmuşdur, Yeni əlifba 2 sentyabr 1993-cü ildə qəbul olunmuşdur.

ЯНГИ АЛИФБО						ALIFBE.				
Босма	Езма	Харф номн	Босма	Езма	Харф номн	Аа	Вв	Сс	Çç	Дд
Аа	<i>Aa</i>	a	Qq	<i>Qq</i>	qe	~~Aa~~	~~Bb~~	~~Cc~~	~~Çç~~	~~Dd~~
Bb	<i>Bb</i>	be	Rr	<i>Rr</i>	er	~~Ee~~	~~Əə~~	~~Ff~~	~~Gg~~	~~Ğğ~~
Dd	<i>Dd</i>	de	Ss	<i>Ss</i>	es	~~Èè~~	~~Zz~~	~~ƒƒ~~	~~ƒƒ~~	~~ƒƒ~~
Ee	<i>Ee</i>	e	Tt	<i>Tt</i>	te	Hh	Ii	Jj	Kk	Ll
Ff	<i>Ff</i>	ef	Uu	<i>Uu</i>	u	~~Hh~~	~~Ii~~	~~Jj~~	~~Kk~~	~~Ll~~
Gg	<i>Gg</i>	ge	Vv	<i>Vv</i>	ve	Mm	Nn	Nn	Oo	Pp
Hh	<i>Hh</i>	he	Xx	<i>Xx</i>	xe	~~Mm~~	~~Nn~~	~~Nn~~	~~Oo~~	~~Pp~~
Ii	<i>Ii</i>	i	Yy	<i>Yy</i>	ye	Qq	Rr	Ss	Şş	Tt
Jj	<i>Jj</i>	je	Zz	<i>Zz</i>	ze	~~Qq~~	~~Rr~~	~~Ss~~	~~Şş~~	~~Tt~~
Kk	<i>Kk</i>	ke	O'o'	<i>O'o'</i>	o'	Uu	Vv	Xx	Zz	Zz
Ll	<i>Ll</i>	el	G'g'	<i>G'g'</i>	g'e	~~Uu~~	~~Vv~~	~~Xx~~	~~Zz~~	~~Zz~~
Mm	<i>Mm</i>	em	Sh sh	<i>Sh sh</i>	she					
Nn	<i>Nn</i>	en	Ch ch	<i>Ch ch</i>	che					
Oo	<i>Oo</i>	o	Ng ng	<i>Ng ng</i>	nge					
Pp	<i>Pp</i>	pe								

Qaynaqlar

1. “Ayna” (Güzgü) jurnalı, 35-ci nömrə, 1914
2. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (2006) (Stenoqram materialları, bibliqrafiya və foto-sənədlər), Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, Elmi işçi Əliheydər Atakişiyev. “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı.
3. ali-shamil.tr.gg/Seyid-Rza-%26%23399%3Blizad%26%236..
4. Əlizadə S.R. “Hər millət öz dili ilə fəxr edir”. Jurnal “Ayna” 1914, № 35.
5. <http://ali-shamil.tr.gg/>
6. <http://ali-shamil.tr.gg/Maqsud-%26%23350%3Beyxzad%26%23601%3Bnin-.htm>
7. Азербайджан- Узбекистан: Отв. завывпуск Фатима Абдуллазаде- Баку: Азербайджан 1997, 111с.
8. Əli Şamil. Yusif Qarabağının ömür yolu və mübarizəsi... <http://ali-shamil.tr.gg/Yusif-Qaraba%26%23287%3Bi.htm>

9. Оджиев С.Г. Жизнь и деятельность Саид Ризо Ализаде. Самарканд – « Сугдиён» 1998, 132 с.

Sakhavat Ojiev
The member of Uzbekistan Turan Academy of Sciences Uzbekistan,
Samarkand city
aliaskar555@mail.ru

THE UZBEK REPRESENTATIVES IN THE 1ST TURKOLOGICAL CONGRESS

The 1st Turkological Congress important for the merging of Turkic people in Russia, and for the cultural integration of Turks all over the world. The most important decisions about the Turkic language, alphabet, ethnography, culture were adopted in this congress.

Seven representatives from Uzbekistan attended in this congress.

It will be given an information about the researches invited from Uzbekistan to the congress.

Key words: Turkological Congress, Baku, Uzbekistan, Yunus Mashrig Elbai, Seid Rza Alizadeh, Gazi Alim Yunusov

Сахават Оджиев,
Академик Узбекской Туранской Академии Наук,
г. Самарканд.
aliaskar555@mail.ru

УЗБЕКСКИЕ ДЕЛЕГАТЫ НА ПЕРВОМ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

Резюме

1-ый Тюркологический Съезд важное событие, как для объединения тюркских народов России, так и для культурной интеграции тюрков всего мира. Наиболее важные решения связанные с алфавитом, этнографией, культурой тюркского языка были приняты на этом съезде.

В работе съезда приняли участие семь представителей Узбекистана.

В докладе предоставляется информация о делегатах, приглашенных из Узбекистана на съезд.

Ключевые слова: Тюркологический Съезд, Баку, Узбекистан, Юнус Машриг Илбай, Сеид Рза Ализаде, Гази Алим Юнусов

Seyran Qayıbov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qafqaz Universiteti Türk dili və ədəbiyyatı
kafedrasının müdiri
sqayıbov@qu.edu.az

TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

Özət

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayın toplanmasının əsas məqsədinin ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid məsələsi olsa da, nəşr olunmuş qurultay stenoqram materiallarına diqqət etsək, türk tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, diyarşünaslığı haqqında maraqlı çıxışların və təkliflərin olduğunu da görürük. Qurultayda birbaşa folklor, xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəli məruzələr oxunmasa da, dinlənən məruzələrin və çıxışların sətir aralarında folklor, xalq yaradıcılığı haqqında olduqca diqqətəlayiq fikirlərin olduğunu görmək mümkündür. Stenoqram materialları əsasında hazırlanan bu çıxışda folklor nümunələrinin toplanması, qorunması, tədqiqi və nəşri haqqındakı mülahizələrdən bəhs olunur, mövzu ilə əlaqəli deyilənlər, irəli sürülən təkliflər maddələr halında ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, məruzə, çıxış, folklor, nümunə, tədqiq, nəşr.

Giriş

Təxminən 131 nümayəndənin iştirakı ilə 1926-cı ilin 26 fevralında Bakı Maarif Sarayında öz işinə başlayan "Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay" 17 iclasda 38 məruzənin oxunması ilə 6 mart tarixində öz işini yekunlaşdırmışdır. Bəzən XX əsr türkologiya elminin başlanğıcı (**Nərimanoğlu və Ağakışiyev, 2006: 9**), bəzən isə Moskvanın fantaziyası olaraq qəbul edilsə də (**Kazımoğlu, 1999: 4; Şimşir B., 1992: 98**), Bakı Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk xalqlarının ən geniş şəkildə təmsil olunduğu, onun

dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin, mədəniyyətinin, folklorunun, etnogenezisinin, etnoqrafiyasının müxtəlif aspektlərdən ələ alınıb araşdırıldığı geniş miqyaslı toplantı ünvanını almağa layiqdir.

Ə.Hüseynzadə, M.F.Köprülüzadə, V.V.Barthold, S.F.Oldenburq, N.N.Poppe, K.K.İbrahimov, A.N.Samoyloviç, B.S.Çobanzadə, H.A.Odabaş, Ş.G.Şərəf, N.İ.Aşmarin, H.Zeynallı, A.R.Zilfeld, S.Y.Malov, F.R.Ağzadə, T.T.Mentsel, L. V. Şerba, N. G. Katanov kimi məşhur türkoloqların bir araya gəlməsi bu qurultayın türkologiya elmi tarixində örnəyinə çox az rast gəlinən bir toplantı olması ilə yanaşı, Azərbaycan Kommunist Partiyasından göstəriş və yardım alan Təşkilat Komitəsinin bu iş üçün nə qədər əmək sərf etdiyini də göstərir.

1. Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi

Qurultayın toplanmasının əsas məqsədinin əlifba problemi, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid, (Demirel, 1999:29) olduğu hamıya bəllidir. Türkiyəli alim Bilal Şimşirin ifadəsi ilə "imla və orfoqrafiya problemi qurultay maddələrinin onurğasını təşkil edirdi" (Şimşir B., 1992:117).

Professor Tofiq Hacıyev isə bu barədə yazır: "Maraqlıdır: türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, maarifi ilə bağlı zəngin problemlər proqramı olan Birinci Türkoloji Qurultay adətən ən çox dil məsələləri ilə xatırlanır. Bu, birinci növbədə, qurultayda qoyulmuş dil məsələlərinin həcmi ilə bağlıdır. Qurultayın 17 iclasından 13-ü dil məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bunların da içərisində 5 iclasda ancaq əlifba məsələsi müzakirə olundu. Əlbəttə, bu təsadüfi deyil-dil məsələləri, bütün nəzəri çıxışları və elmi səviyyəsi ilə yanaşı təcrübi səciyyə daşıyırdı, gözlə görünən və praktiki-kütləvi rezonansı olan məsələlər idi: türk dillərinin, imla, termin, əlifba məsələləri, türk ədəbi dili və ana dilinin tədrisi mövzuları. Məsələnin başqa tərəfi də var: bütün elmi-mədəni mahiyyəti ilə yanaşı, qurultayın gündəliyi o vaxtkı Sovet dövlətini, birinci növbədə, siyasi məzmunu ilə maraqlandırır" (Hacıyev 2006:18).

Nəşr olunmuş qurultay stenoqram materiallarına diqqət etsək, yuxarıda sadalanan dil məsələləri ilə yanaşı türk tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, diyarşünaslığı (Buran 2009:435; Buran 2011:295; Həsənli 1999:7) və s. haqqında maraqlı çıxışların və təkliflərin olduğunu görürük. Dil məsələləri xaricində qurultayın gündəminə daxil olan digər çıxışlar əsasən qurultayın ikinci günü təqdim olunmuşdur ki, bunun da pərdəarxası məqamlarının olduğu məlumdur (İsayeva, 2000:120, Qayıbov, 2013:210). Bu çıxışlar sırasında V.V.Bartoldun "Türk xalqlarının müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri", İ.N.Borozdinin "Tatar mədəniyyəti sahəsində ən yeni kəşflər", S.İ.Rudenkonun "Türk tayfalarının etnoqrafik tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri", Y. Messaroşun "Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri", Çursinin "Qafqaz türklərinin etnoqrafik tədqiqinin ən yaxın vəzifələri" adlı məruzələri olduqca maraqlıdır. Dil iclaslarından sonra keçirilən "Diyarşünaslıq" iclasında isə S.F.Oldenburqun "Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin xüsusiyyətləri", A.A.Müllerin "Türk xalqlarının təsviri incəsənəti haqqında", T.T.Mentselin "Anadolu- Balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması nəticələri və perspektivləri", M.F.Köprülüzadənin "Bektaşiliyin mənşələri: Kiçik Asyada islam batiniliyinin təkamülü-tarixiyəsi haqqında bir təcrübə", qurultayın son iclasında isə Əli bəy Hüseynzadənin "Qərbin iki dastanında türk" adlı məruzələri dinlənilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qurultaydakı çıxışlardan əldə olunan nəticələr doqquz yekun qətnamədə öz əksini tapmışdır. Bunlardan üçü türk tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, folkloru, mədəniyyəti, incəsənəti, diyarşünaslığı haqqındadır.

2. Türkoloji qurultay xalq yaradıcılığı haqqında

Qurultayda birbaşa xalq yaradıcılığı, xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəli məruzələr oxunmasa da, çıxışların satış aralarında folklor nümunələrinin toplanması, tədqiqi, qorunması və nəşri haqqında

olduqca diqqətəlayiq fikirlərin olduğunu görmək mümkündür və onu da qeyd etmək lazımdır ki, qurultayın heç bir iştirakçısı bu istiqamətdə verilən təkliflərə mənfi rəy bildirməyib. Hətta qurultayın on beşinci iclasında L.V.Şerbanın "Doğma dilin tədris metodikasında ən yeni cərəyanlar" və İ.Lemanovun "Türk dillərinin tədris metodikasının əsasları" adlı məruzələrindən, C.A.Əfəndizadənin, G.E.Səədinin, G.Şərəfin, H.A.Odabaşın mövzu ilə əlaqəli qısa çıxışlarından sonra hazırlanmış "Doğma dilin tədrisi metodikası üzrə" yekun qətnamənin onuncu maddəsində ana dilin tədrisində "Birinci pillədə əsas təlim materialları türk xalqlarının xalq yaradıcılığı olmalıdır" (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006, s.425) fikri yekdilliklə qəbul edilmiş, təlim-tərbiyədə xalq ədəbiyyatının əhəmiyyəti bir daha vurğulanmışdır.

Bir başqa çıxışda, Azərbaycan Dövlət Universitetinin müəlimi Kazan tatarlarından Əziz Qubaydulinin "Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı" mövzusunda məruzəsində XIX əsr Kazan türkləri arasında başlayan folklor və etnoqrafiya çalışmalarının qısa xülasəsi verilmişdir. Məruzəsində Qubaydulinin Tatar ədəbiyyatını Qərb üsulunda tədqiq edən İbrahim Halfinin, Hüseyn Əmr Xanın, Nəsirinin adlarını çəkərək onların tədqiqatlarının xalq ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. O, İbrahim Halfinin 1822-ci ilində "Cingizxan və Axsaq Teymurun həyatı" adlı anonim hekayə toplusunu şifahi ənənədən toplayıb nəşr etdirməsini, 1824-cü ildə isə məşhur türkoloq Fennin rəhbərliyində Əbülqazi Bahadır xanın "Şəcərəyi-Türk" əsərini çap edirməsindən danışır. Halfinin hazırladığı toplusunun ön sözündə Tatar xalqının məhvi olmaqda olan tarixi əlyazmaları və tarixi xarakterli xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamağa və qorumağa çağırıldığını qeyd edən Qubaydulinin bu alimin tədqiqatları ilə yanaşı bir başqa tatar aydını Nəsirinin Volqa ətrafında yaşayan tatarların tarixi mahnılarını, məişət tarixinə dair (məsələn, geyim, məişət əşyaları, adət və ənənələr) rəvayətləri toplayıb nəşr etdirdiyini bildirir. Nəsi-

rinin eyni zamanda "Tatarların sünni müsəlmançılığının təsirin-dən kənar yaranan inanc və mərasimləri" və "Kazan tatarlarının xalq ədəbiyyatı" adlı iki önəmli məqalələrinin də olduğunu ifadə edir. Qubaydulın Nəsirinin biri "Kazan haqqında (onun tutul-ması) nəğmə", biri də "1814- cü ildə Fransaya rus yürüşü haq-qında nəğmə" adlı iki tarixi məzmunlu nəğməni N. V. Katanova verdiyini qeyd edir. Onun şəxsi arxivində "Təvarixi- bulqariyyə" və "Dastani-Cingizxan və Axsaq Teymur"un yeni nüsxələrinin olduğunu, hər il əldə etdiyi materialların məhv olmasının qarşı-sını almaq üçün tatar dilində çap etdirdiyi stolüstü təqvimlərin yarpaqlarına yerləşdirdiyini də məruzədən öyrənirik. Məruzədə bir başqa tatar aydını Mərcaninin dostu olan Hüseyn Əmrəxanın tatar rəvayətlərini toplayıb, çap etdiridiyi, məhv olmaqdan qur-tardığı qeyd edilir (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006, ss. 47-64).

Rus əsilli S. İ. Rudenkoun "Türk tayfalarının etnoqrafik tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri" adlı məruzəsin-də türk xalqının mədəni həyatının folklor və etnoqrafik baxım-dan tədqiq edilməsinin zəruri olduğu bildirilir. Türklərin yaşadığı yerlər haqqında məlumat verən Rudenko türkün fiziologiyası-nın, həyatının, geyiminin, dini inancının izahını verməyin ol-duqca çətin olduğunu bildirir. Tədqiqatçıya görə türklər arasında İslam dini hakim olsa da, hələ də bəzi türk xalqlarında qədim dinlərin izləri yaşamaqdadır. Rudenko türklər haqqında bu günə kimi yazılan əsərlərin üçüncü dərəcəli məsələlərə aid olduğunu, əsas mövzuların kənarında qaldığını, türklərin antropoloji və et-noqrafik həyatını öyrənmək üçün geniş tədqiqatların aparılması-nın zəruri olduğunu bildirir. Tədqiqatçıya görə, türk dünyasında poleoetnolojik tədqiqatlar iptidai vəziyyətdədir, onların məskun-laşdıqları yerlərə ekspedisiyalar təşkil olunmalı, ayrı-ayrı türk boylarının mədəniyyət abidələri tədqiq olunduqdan sonra ortaq məxrəcə gəlinməlidir (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:70).

Şimali Qafqaz türklərindən olan Çursinin "Qafqaz türklərinin etnoqrafik tədqiqinin ən yaxın vəzifələri" adlı məruzəsində Qaf-

qazda yaşayan türklərinin adət-ənənəsi, mədəniyyəti, inancı ələ alınır. Məruzəsinin giriş hissəsində Şimalı Qafqazda yaşayan xalqların etnik xüsusiyyətlərindən, saylarından bəhs edən tədqiqatçı bu xalqlar haqqında kifayət qədər tədqiqatın aparılmadığını qeyd edir. Ərazidə 10-a yaxın ayrı-ayrı türkdilli xalqların yaşadığı, bunların da əsasını Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi, ancaq onlar haqqında yazılı mənbələrin yox səviyyəsində olduğu bildirilir.

Məruzədən, tədqiqatlar nəticəsində türklərin əksəriyyətinin oturaq həyata keçdiyini, Noqay və Qaraçaylarda hələ də Orta Asiya türk köçəri həyatının davam etdiyini öyrənirik. Yaşayış məskənlərinin məişət həyatına uyğun olaraq alaçıqlarda, yarızirzəmilərdə və zirzəmilərdə davam etdiyini, buna uyğun olaraq yarı oturaq həyat Balkarlarda daş binalardan, Qaraçaylarda nəhəng ağac tirlərdən tikilən evlərdə, Qumuk və Azərbaycan türklərində isə kərpicdən inşa edilən evlərdə olduğunu bildirən məruzəçi məişət həyatına bağlı olaraq Qafqaz türklərində mətbəx əşyalarının ağacdan, dəridən, buynuzdan və hətta daşdan düzəldildiyini qeyd edir. Mətbəx əşyalarının düzənliklərdə gildən, yüksək yerlərdə ağacdan, dəridən, buynuzdan düzəldildiyini ifadə edən Çursin, Şimali Qafqaz türklərində qəbilə quruluşunun hələ də özünü əhəmiyyətli dərəcədə qoruduğunu, Azərbaycan türklərində isə bunun az özünü bürüzə verdiyini qeyd edir. Buna bağlı olaraq da Şimali Qafqaz türkləri arasında əsasən "ekzoqam" (uzaq evliliklər) niğah müşahidə olunur, ancaq son illərdə bu hal bir az yumşalsada, hələ də eyni soydan olanlar bir-biriylə evlənməzlər. Azərbaycan türklərində isə bunun tərsinə "endoqam", yəni yaxın qohumlar arasında niğahlar üstünlük təşkil edir.

Qafqaz türkləri arasında xalq ədəbiyyatı nümunələrindən danışan Çursin xüsusi ilə dastançılıq ənənəsinin yaygın olduğunu qeyd edir. Qaraçay və Balkarlarda Nart dastanının çox bildiyini, noqay və türkmənlərdə isə bu dastanın olmadığını qeyd olunur. Tədqiqatçı görülən işlərlə yanaşı bir çox işin hələ də sahibini gözlədiyini qeyd edir, xüsusi ilə Qafqaz türk xalqları

haqqında mənbələrin bibliografyasının tərtib olunmadığını, qədim kitabələr, Qafqaz türk xalqları haqqında klassik ərəb ədəbiyyatında olan əlyazmaların bir araya gətirilmədiyini bildirən tədqiqatçı bunların nəşrinin vacib olduğunu vurğulayır. Çürsinə görə bu xalqlara aid etnoqrafiya materialları hazırlanmalı, Qafqaz türk xalqlarının etnologiyasının planlı və davamlı öyrənilməsi üçün təşkilatlar qurulmalıdır (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006, ss. 79-83).

Qurultayda folklor nümunələrinin toplanıb nəşr olunması haqqında konkret təkliflər N.İ.Aşmarindən gəlir. Aşmarin məruzəsinin girişində Türk xalq ədəbiyyatının çoxsaylı nümunələrini toplayan Radlovun adını çəkərək, türkologiyanın qəhrəmanlıq dövrünün bitdiyini, ayrı-ayrı dialektlərin tədqiqinə başlamağın tam zamanı olduğunu, ömrünü xalq həyatının bütün xüsusiyyətləri ilə öyrənməyə həsr edən tədqiqatçılara ehtiyac olduğunu bildirir, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, qədim əlyazmalar, nadir kitablar, başdaşları, divarlarda olan qədim yazıları toplamaq, öyrənmək və nəşrinin zəruriliyini ifadə edir. Tədqiqatçıya görə, əyalətlərdəki əməkdaşların hazırlığına lazımcına diqqət yetirilsə, türkologiya sürətlə inkişaf edər. Hətta çiy materialların toplanması və çapı türkologiyanın inkişafına böyük xidmətdir. Xalq ədəbiyyatı materiallarının toplanmasına dair təlimatlar hazırlamaq, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin çapı işini düzgün qurmaq, əldə edilən nəticələrin imkan daxilində Rus vəya türk dillərindən birinə tərcümə etmək ümdə vəzifələrdəndir. Əks halda vaxt ötdükcə bu mənbələrdən səmərəli şəkildə istifadə xeyli çətinləşəcək (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:144).

Bir başqa iştirakçı, Kazandan dəvət olunmuş İ. N. Borozdin "Tatar mədəniyyəti sahəsində ən yeni kəşflər" adlı məruzəsində Kazanda aparılan qazıntı işləri nəticəsində əldə edilən nailiyyətlərdən danışır, xüsusi ilə Başkirovun qədim dövr mədəniyyəti ilə əlaqəli apardığı tədqiqat işləri haqqında məlumat verir. Tədqiqatçı Kızıl Ordanın qədim paytaxtı və Yeni Saray şəhərində

Ballod tərəfindən aparılan qazıntı işlərinin nəticələrindən, bunların Rus mədəniyyətinə göstərdiyi təsirdən bəhs edir. İ.N.Borozdin də digər məruzəçilər kimi aparılan tədqiqat işlərinin kifayət etmədiyini, xüsusi ilə çarlıq dövründə Krımda türk mədəniyyətinin tədqiqinə maneələrin olduğunu, ancaq bu əngəllərin sovet dövründə ortadan qalxacağına, sadəcə Krımda deyil, SSRİ-də yaşayan bütün türk xalqlarının tarixinin yeni-yeni səhifələrinin açılacağına ümid etdiyini bildirir (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006, ss. 42-46).

Qurultayın on altıncı iclasında Oldenburq “Türk xalqları arasında diyarşünaslıq işinin xüsusiyyətləri” adlı məruzəsini oxuyub. Oldenburqa görə diyarşünaslıq işi türkologiya elminin aktual mövzularındandır və diyarşünaslıq mövzusunda tədqiqatlar aparılmasa, türkologiya elmi sağlam təməllərə əsaslanmayacaq. Diyarşünaslıq işinin təşkili üçün məktəb və diyarşünaslıq təşkilatları arasında iş birliyi olmalıdır. Xüsusi ilə diyarşünaslıq təşkilatlarında işləyən insanların özlərini yetişdirmələrinə diqqət verilməlidir. Diyarşünaslıq İnstitutlarının qurulması zəruridir. Oldenburqa görə türklərin yaşadıkları ərazilərdəki yer adları, onların mənaları, bu adların verilmə səbəbləri, dil əlaqələri tədqiq olunmalı, məskunlaşma yerlərinin planı təyin edilməlidir. Bütün bunlardan sonra insanların bu yerləri niyə məskən tutduqları mövzusunda məlumatlar əldə edilə bilər. Tədqiqatçıya görə çox vaxt yaşayış yerlərinin planı etnik məlumatlar haqqında mühim məlumatlar verir. İnsanlar əsasən yaşadıkları və yaxud uzun müddət bağlı qaldıkları yerlərin şərtlərinə uyğun davranırlar (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006, ss. 311-321).

Qurultayın fəxri qonaqlarından olan Alman əsilli şərqşünas "Sözdə Professor" (Demirel, 1999:50) T. T. Mentsel "Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri" mövzusunda məruzəsində türk ədəbiyyatının inkişaf dinamikasının əsas xətlərini təhlil edir. Mentsel məruzəsində zaman-zaman şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, tədqiqi

və nəşri məsələlərinə də təmas edir. Mentselə görə, türklərdə şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusi ilə mistik ədəbiyyat son dərəcə yüksək keyfiyyətə sahibdir. Ancaq onlar olduqca əhəmiyyətli olan bu materiallara diqqət etməyiblər. Mentselə görə, türklərdə ədəbiyyat tarixçiliyi əsasən təzkirəçilik üslubundadır və Qərbdəki ədəbiyyat tarixçiliyi türklər tərəfindən bilinmir. Anadoluda yazılan təzkirələrin bir hissəsi zaman-zaman İtalyan, Fransız və Alman dillərinə tərcümə edilmişdir. Bütün bu çalışmaların Avropada türklərə qarşı marağın artmasına səbəb olduğunu qeyd etmək lazımdır. Mentselə görə Rusiyada XIX əsrdən etibarən V. V. Radlovun çalışmalarıyla türk xalqları ədəbiyyatının araşdırılmasında köklü dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Radlov Rusiyada yaşayan türklərin tədqiqinə uzun illər sərf etmişdir. Mentsel, türk şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqində xüsusi rol oynayan İ. Kunoşun çalışmaları haqqında isə belə deyir: “Əlverişli şəraitdən istifadə edən Macar İqnas Kunoş xalq ədəbiyyatına marağı yüksəklərə ucaldı. İndiyədək türk xalqlarında xalqa romantik məhəbbət bir o qədər inkişaf etmədiyindən və onlar arasında xalq ədəbiyyatının zəngin sərəvtələrindən yararlanma bilən Herder və ya Grim kimi şəxsiyyətlər meydana çıxmadığından, Kunoş bu cəhətdən faydalana və həmin tələbatı ödəməyə nail ola bilmişdi. O, zəngin folklor materialları kolleksiyasını çap etdirdi” (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:325).

Mentselə görə, türk şeirinin araşdırılmasında Gibbin, Paul Hornun, Hatmanın, Qordlevskinin tədqiqləri türklərin özlərini də ədəbiyyatlarını incələməyə sövq etdi. Mentselə görə türk tədqiqatçıları arasında sadəcə F. Köprülüzadənin çalışmaları Avropa üslubundadır və Köprülü bu çalışmaları ilə türk ədəbiyyatı elminə önəmli xidmət edir (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:328).

Qurultay stenoqram materiallarında şifahi xalq ədəbiyyatı, etnoqrafiya nümunələrinin toplanması, tədqiqi istiqamətdəki çıxışların, aparılan diskussiyaların yanında bu nümunələrin qorunması, sərgilənməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi haqqında

olduqca diqqətəlayiq fikirlərin olduğunu görmək mümkündür. Arxeoloji qazıntılar, ekspedisiyalar zamanı əldə olunan nümunələrin qorunması və sərgilənməsi üçün istər açıq, istər qapalı muzeylərin olmaması müxtəlif türk ellərindən gələn qurultay iştirakçılarının demək olar ki, hamısını narahat edən mövzu olmuşdur. Bu məsələ bəzən açıq, bəzən üstüörtülü bir şəkildə dilə gətirilmişdir. Bu istiqamətdəki təkliflərdən biri Çursinin yuxarıda adını çəkdiyimiz “Qafqaz türklərinin etnoqrafik tədqiqinin ən yaxın vəzifələri” adlı məruzəsində görülür. O, Azərbaycan Dövlət Muzeyinin nəzdində, ya da müstəqil müəssisə şəklində Zaqafqaziyanın bütün türk xalqlarının məişətinə həsr edilmiş muzey yaradılmasının zəruriliyindən danışır (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:82). Kırım Dövlət Universitetinin müəllimi H. A. Odabaş isə daha konkret təkliflə, orta q türk etnoqrafiya muzeyinin yaradılması təklifi ilə çıxış edir. Onun türk xalqlarının mədəni abidələrinin, folklor nümunələrinin toplanıb qorunması üçün təklif etdiyi maddələr paketinin sonuncusunda: "Türk respublikalarının birinin mərkəzində ümumi etnoqrafiya muzeyi yaratmaq lazımdır" təklifi o dövr üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edən bir fikir idi (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:94).

Qurultaya xüsusi olaraq dəvət alan Ankara Etnoqrafiya Muzeyinin macar əsilli müdiri Messaroş "Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri" adlı məruzəsində Anadolu türklərinin mədəni həyatı haqqındakı araşdırmalardan bəhs etdikdən sonra, əldə olunan materialların Ankaradakı Etnoqrafiya Muzeyində qorunduğunu bildirir. Messaroş, SSRİ-də yaşayan türkoloqlarla Anadoluda yaşayan türkoloqlar arasında əməkdaşlığın yaranmasının, ekskursiya və ekspedisiya zamanı əldə olunan materialların hər iki ölkənin muzeylərində sərgilənməsinin, xüsusi ilə Ankaradakı Etnoqrafiya Muzeyinin vaxtaşırı hazırladığı toplularının surətinin çıxarılıb, şərq türklərinin eyni əhəmiyyətə malik topluları ilə dəyişdirilməsinin vacibliyindən bəhs edir (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:77).

Qeyd etmək lazımdır ki, ortaq türk etnoqrafiya muzeyinin yaradılması fikri qurultay nümayəndələrinin hamısı tərəfindən birmənalı qarşılınmayıb. Məsələn, Peterburq Elmlər Akademiyasının üzvü Rudenko bu təklifə qarşı çıxaraq türk ölkələrində bu istiqamətdə kifayət qədər çalışmaların olmadığını səbəb göstərərək, ümumittifaq etnoqrafiya muzeyinin yerinə əyalətlərdə mövcud muzeylərin nəzdində yeni şöbələrin yaradılmasının məqsəduyğun olacağını, ortaq türk etnoqrafiya muzeyinin növbəti qurultayda görüşülməsini təklif edir. (Nərimanoğlu və Ağakışiyev 2006:100) Rudenkonun bu təklifi Etnoqrafiya Komissiyasının yekun qətnaməsinin beşinci maddəsində türk dövlətlərinin birinin paytaxtında türk mədəniyyəti mərkəzi muzeyinin qurulmasının son dərəcə əhəmiyyətli olduğu, ancaq bu istiqamətdə işlərin “bir sonrakı qurultayın qərarı ilə yerinə yetirilməsinə qərar verildi”-şəklində öz əksini tapmışdı. Ancaq məlum olduğu kimi, Bakı Türkoloji Qurultayın Təşkilat Komitəsinin də təklifi ilə 2 il sonra Səmərqənddə keçirilməsi qərarlaşdırılsa da və bu istiqamətdə də Türk Dillərinin İmlası Haqqında qətnaməni hazırlayan İmla Komissiyasına tapşırıq verilsə də, (Nərimanoğlu, Ağakışiyev 2006: 362) bir çox tədqiqatçının da qeyd etdiyi kimi, I Türkoloji Qurultay öz məqsədinə nail olduğuna görə Moskva ikinci qurultaya ehtiyac duymadı (Demirel, 1999: 45, İsayeva, 2000: 142).

3. Türkoloji Qurultayda xalq ədəbiyyatı ilə bağlı irəli sürülən təkliflər

Məruzələrin və digər çıxışların qısa xülasəsindən görüldüyü kimi, qurultayda xalq ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında olduqca diqqətəlayiq fikirlər söylənmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür. Deyilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Ana dilinin tədrisində birinci pillədə əsas təlim materialı kimi türk xalqlarının xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə olunmalıdır.

2. Türk folkloru çarlıq dövründə yetəri qədər çap edilməyib, tədqiq olunmayıb. Eyni zamanda bu istiqamətdə aparılan

tədqiqatlar kifayətsizdir, pərakəndəlik göstərir. Sovet dövründə başda RSFSR-in tərkibində olan türk xalqları olmaqla, digər türk xalq mədəniyyətinin bütün sahələrinin geniş şəkildə tədqiq olunacağına ümid edilir.

3. Ekspedisiyalar zamanı yerli alimlərin qazıntılara, tədqiqatlara cəlb olunmaması, onların hazırlığına fikir verilməməsi və bütün bunların planlı şəkildə həyata keçirilməsi qurultayda dilə gətirilən ən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Bu mövzuda oyrat əsilli jurnalist A.M.Sabaşkin öz narazılığını belə dilə gətirmişdir: "Bizim xalqımızın, bizim tayfanın tarixi torpaq altındadır. Qazıntılar vaxtaşırı aparılır, lakin mən buradan həmin işi aparən yoldaşlardan xahiş etmək istərdim ki, onların işində yerlərdəki işçilər də iştirak etsinlər. Biz oyratlar bilirik ki, sovet hakimiyyəti dövründə bizə 3 ekspedisiya gəlib. Onların nəticələrini bilmirik, planlardan, vəzifələrdən də xəbərimiz yoxdur" (Nərimanoğlu, Ağakışiyev 2006: 90-91). Məruzələrdən yerli mütəxəssislərin hazırlığına şərait yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür.

4. Ekspedisiyalar zamanı əldə olunan materialların qorunması üçün təcili surətdə muzeylərə ehtiyac var və xüsusi ilə türk dövlətlərinin birinin mərkəzində ümumi etnoqrafiya muzeyinin yaradılması, əldə olunan materialların kataloqlarının hazırlanaraq ölkələr arasında mübadiləsinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

Qurultayda irəli sürülən təkliflərin yekun qətnamələrdə öz əksini tapdığı məlumdur. Mövzu ilə əlaqəli qeyd etmək lazımdır ki, dil və əlifba haqqında alınan qərarlardan irəli gələn tələblərin bir çoxunun qısa zaman içərisində yerinə yetirilməyə başlanılsa da, qurultayın gündəmində olan digər məsələlərin, xüsusi ilə folklorla əlaqəli olanların həyata keçirilməsi istiqamətində görülən işləri ancaq o dövrün elmi-publisistik, ədəbi-bədii proseslərinə nəzər salaraq qiymətləndirmək mümkündür. Belə ki, qurultaydan sonrakı yaxın tarixdə xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması, öyrənilməsi və nəşri çalışmalarında görülən inkişaf

fa, başda “Maarif və Mədəniyyət” jurnalı olmaqla o dövrün mətbuat orqanlarında dərc olunan materiallara, 1927-ci ildən başlayaraq isə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı toplularının nəşrindəki artıma baxaraq qurultayın keçirilməsinin xalq yaradıcılığı, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, öyrənilməsi və nəşrinin təşkilinə böyük təsir göstərdiyini söyləmək mümkündür. Bundan əlavə, 15 may 1928-ci ildə Bakıda keçirilən Birinci Aşıqlar Qurultayında Səmədağa Ağamalıoğlunun fəal iştirakını və orda alınan qərarların da Türkoloji Qurultayla əlaqələndirmək, onun təsiri ilə tərtib olunduğunu söyləməyə imkan verir.

Sonuc

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, üzərindən 90 il keçsə də, I Türkoloji Qurultayı haqqındakı hər bir çalışmada qurultayın siyasi tərəfini qiymətləndirməklə bərabər, onun türkologiya elminə verdiyi töhfələri yenidən dilə gətirir, XX əsrin başlarında keçirilən bu toplantının bu gün hələ də aktuallığını itirmədiyini göstərir.

Qaynaqlar

1. Buran A. Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı. *Turkish Studies* 4(3), ss. 430-444. Ankara, 2009.

2. Buran A. *Kurşunlanan Türkoloji* (3. bsk.). Ankara, Erek Matbaası, 2011.

3. Demirel Ö. F. I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel. 1926 Bakı Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildirileri, ss. 27-65. Ankara, TDK Yayınları, 1999.

4. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası/ 2, ss 18-26. Bakı, 2006.

5. Həsənlı C. Birinci Türkoloji Qurultaya Qısa Tarixi Baxış. 1926 Bakı Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildirileri, ss. 27-12. Ankara, TDK Yayınları, 1999.

6. Hüseynoğlu Ə. Hərf İnkilabının Sənaməcisi Xəlid Səid Xocayev. <http://ali-shamil.tr.gg/Harf-inklab%26%23305%3B-salname%E7isi-Halit-Seit.htm>

7. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, Nurlan 2006.

8. İsayeva Ş. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı və Türk İnkılâbına Tesirleri. Nəşr olunmamış magistratura dissertasiyası, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2000.

9. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan, 2011.

10. Qayıbov S. Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı Bildirilerinin Satır Aralarında Halk Bilimi Meseleleri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi /19, ss. 207-220. Ankara, 2013.

11. Kazımoğlu S. (1999). Alman Türkologları və Birinci Bakü Türkoloji Kongresi. (Prof. Dr. Georg Jakob, Prof. Dr. Theodor Menzel, Prof. Dr. Paul Wittek). 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildirileri, ss. 1-5. Ankara, TDK Yayınları, 1999.

12. Namazov Q. Azərbaycan aşığı sənəti. Bakı, Yazıçı, 1984.

13. Nərimanoğlu K., Ağakışiyev A. 1926-cı il Birinci Bakü Türkoloji Qurultayı. Bakı, Çınarçap, 2006.

14. Şimşir B. Türk Yazı Devrimi. Ankara: TTK. Yayınları, 1992.

Seyran Gayibov

Candidate of philological sciences,

The chief of department of Turkish language and literature

University of Caucasus

sqayibov@qu.edu.az

FOLKLORE ISSUES IN “I TURKISH CONGRESS”

Abstract

Despite the aim of the first Turkish Congress held in Bakü in 1926 was the alphabet change itself from the Arabic alphabet to the

Latin; if we pay attention to the verbatim materials of the conference, we can see Turkish history, ethnography, literature, culture, art, interesting speeches and proposals about the issues. Though, during the congress, the folklore, literature was not a priority, some subliminal messages were given in speeches and reports regarding the folklore, literature.

That speech which was prepared on the basis of verbatim folklore samples deals with collections preservation, and publication, subject matter issues, proposals is generalized in order.

Key words: I Congress of the Turkology, topic, output, folklore, example, research, publication.

Сейран Гаибов
Кандидат филологических наук, доцент.
Университет Кавказ, Заведующий кафедрой тюркского
языка и литературы
sqayibov@qu.edu.az

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА НА ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

Резюме

Несмотря на то что, главной целью Первого Тюркологического Съезда, проведенного в 1926 году в Баку, было изменение алфавита – переход от арабского на латинский алфавит, если обратить внимание на стенографические материалы конференции, можно увидеть множество интересных выступлений и предложений о тюркской истории, этнографии, литературы, культуры, искусства. Хотя, во время конгресса, фольклор и литература не являлись приоритетными вопросами, некоторые речи отражали в себе вопросы фольклора и литературы.

Этот доклад был подготовлен на основе стенографических отчетов.

Ключевые слова: Первый Тюркологический съезд, тематика, заключение, фольклор, образец, исследование, публикация.

İÇİNDƏKİLƏR

İsa Həbibbəyli.

Birinci Türkoloji Qurultayın idealları işığında 3

Muxtar Kazımoğlu-İmanov.

Birinci Türkoloji Qurultayın görünməyən tərəfləri 10

Afaq Xürrəmçızı.

I Türkoloji Qurultayda qeyri-türk xalqlarının
iştirakı və əlifba məsələsi 15

Asif Rüstəmli.

Birinci Türkoloji Qurultay və Cəfər Cabbarlı 23

Ədalət Tahirzadə.

Türkoloji Qurultayda Türkiyə qorxusu və "ÇK"-nın
"casus ovu" 32

Əli Şamil.

Türkoloji Qurultayın iştirakçısı və Qərbi Sibir
Türk Respublikası qurmaq istəyən xakas
Nikolay Katanov 46

Səxavət Ociyev.

Özbəkistan nümayəndələri Birinci Türkoloji
Qurultayda 70

Seyran Qayıbov.

Birinci Türkoloji Qurultayda folklor məsələləri 84

**Birinci Türkoloji Qurultay:
görünən və görünməyən tərəflər.
Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il).
Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016.**

Nəşriyyat redaktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ləman Qafarova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 100 səhifə.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun Redaksiya-nəşr bölməsinin
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır deopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.